

DE SYSTEMATIEK DER JAVAANSE PRONOMINA

VERHANDELINGEN

VAN HET KONINKLIJK INSTITUUT VOOR
TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

DEEL XXX

DE SYSTEMATIEK DER JAVAANSE PRONOMINA

DOOR

E. M. UHLENBECK

'S-GRAVENHAGE — MARTINUS NIJHOFF — 1960

INHOUD

	<i>blz.</i>
VOORWOORD	VI
LIJST VAN AFKORTINGEN	VII
1. INLEIDING	1
2. ALGEMEEN OVERZICHT	3
3. PRONOMINA PERSONALIA	5
4. PRONOMINA DEMONSTRATIVA	15
1. Algemene karakteristiek	15
2. De <i>iki</i> -serie	16
3. De <i>kene</i> -serie	31
4. De <i>mënkene</i> -serie	35
5. De <i>mrene</i> -serie	41
6. De <i>sëmene</i> -serie	44
7. De <i>sëprene</i> -serie	47
8. Samenvatting	49
5. PRONOMINA INTERROGATIVA ET INDEFINITA	50
1. De categorieën	50
2. Afkortingen, transpositiemogelijkheden en verdere bijzonderheden	55
A. <i>Sapa</i>	55
B. <i>Apa</i>	56
C. <i>Ēndi</i>	60
D. <i>Këpriye</i>	61
E. <i>Pira</i>	63
F. <i>Kapan</i>	63

VOORWOORD

Het is wellicht niet overbodig om met enkele woorden het kader aan te geven waarin deze studie moet worden geplaatst. Zij vormt een onderdeel van een zo volledig mogelijke beschrijving van het Standaard-Javaans. Na de beschrijving van klankstelsel en morfonologie in 1949 houdt mij thans vooral de morfologie bezig, waarvan ik de laatste jaren verschillende hoofdstukken heb behandeld. Met de descriptie van de pronomina is wederom een hoofdstuk voltooid. Het is mijn voornemen om nadat wat thans nog resteert in monografieën is besproken, de syntaxis aan de beurt te laten komen. Wat ik nl. hierover in 1941 in mijn beknopte Javaanse Grammatica schreef, acht ik thans volledig verouderd. Bij deze pogingen tot minutieuze descriptie word ik geleid door het besef, dat gedetailleerde en zo nauwkeurig mogelijke beschrijvingen van zgn. exotische talen tot de verdere ontwikkeling van de taalkunde een belangrijke bijdrage kunnen leveren. Descriptieve studies die berusten op slechts enkele weken of maanden fieldwork door een linguïst die de taal in kwestie niet als taalgebruiker weet te hanteren, mogen nuttig zijn als eerste exploratie, zij kunnen echter gevaarlijk worden wanneer men in de illusie verkeert, dat op basis daarvan de taalwetenschap verder uit te bouwen is.

Deze studie zou ik niet hebben kunnen schrijven, als ik niet de geduldige en belangstellende steun had gehad van mijn informanten de heren R. Slamet Roosman en R. Soejono en bovenal van mijn assistent de heer J. Soegiarto. Allen breng ik hierbij dank.

LIJST VAN AFKORTINGEN

- AMK R. Hardjawiraga en M. Koesrin, Ajo menjang kolonisasi, 1940.
- AW M. Soeradi, Anteping wanita, B.P. sr no. 864, 1929.
- BD G. W. J. Drewes, Eenvoudig hedendaagsch Javaansch proza, Leiden 1946.
- BG M. Soeratman Sastradiardja, Botjah ing goenoeng, B.P. sr no. 853 en 853a, 1929.
- ES „Petroek”, Bojong njang sabrang, B.P. sr no. 1320, 1938.
- DjP Rm. Ng. Sri Hadiwidjojo, Djođo kang pinasti, B.P. sr no. 1882, 1952.
- ER Ekonomi Rajat, ed. Bale Pustaka, jaargang 1940.
- GW Koesoemadigda, Gawaning wewatekan, B.P. sr no. 788 en 788a, 1928.
- K Kadjawèn, ed. Bale Pustaka, jaargang 1940.
- KA M. Soeratman Sastradiardja, Kantja anjar, B.P. sr no. 805, 1928.
- LBK Kamsa Wirjasaksana, Lelakone botjah kampoeng, B.P. sr no. 733, 1926.
- MMTj Mw. Asmawinangoen, Moengsoeh moengging tjangklakan, B.P. sr no. 824 en 824a, 1929.
- OA Th. Suroto, O, anakku . . .!, B.P. sr no. 1874, 1952.
- OOA „Bakti”, Ontjèn-ontjèn anjar, 1949.
- OP R. Soemantri Hardjadibrata, Obrolipoen Pétroek, B.P. sr no. 1422a, 1941.
- PPB (M. Koesrin), Piet-Pon-Blès, B.P. sr no. 1327, 1939.
- PPT Mw. Asmawinangoen, Pepisahan pitoelikoer taoen, B.P. sr no. 870 en 870a, 1929.
- RS M. Kamit Nataasmara, Rasa-Sasmita, B.P. sr no. 992, 1932.
- SB M. Mardjana lan M. Samoed Sastrowardojo, Sinau Basa, 1952.
- SDS Mas Soetardja, Serat Dora Sembada, B.P. sr no. 233, 1917.
- Sg J. Soegiarto, een informant.
- Sj R. Soejono, een informant.
- SK R. Hardjawiraga, Sri Kuning, B.P. sr no. 1933, 1953.

VIII

- Skt M. S. Sastradiardja, Soekatja, B.P. sr no. 519, 1923.
SIR R. Slamet Roosman, een informant.
SPM Mw. Asmawinangoen, Saking papa doemoegi moelja, B.P. sr no. 782 en 782a, 1928.
SR R. B. Soelardi, Serat Rijanta, B.P. sr no. 432, 1920.
SrK L. K. Djajasoekarsa, Sri Koemenjar, B.P. sr no. 1286, 1938.
SS Kamsa, Soepraba lan Soeminten, B.P. sr no. 636, 1923.
SW Sastradiardja, Soewarsa-Warsijah, B.P. sr no. 756, 1926.
TB Taman Botjah, ed. Bale Pustaka, jaargang 1940.
TjB Mas Samoed Sastrawardaja, Tjampoer Bawoer, 1949.
WG Soeradi Wirjaharsana, Wisaning agesang, B.P. sr no. 803, 1928.

1. INLEIDING

In de bestaande Javaanse spraakkunsten berust de beschrijving van de pronomina op een in vele opzichten onvolledige analyse van het taalgebruik, terwijl er ook theoretische tekortkomingen in de behandelingswijze zijn. Dit baart geen verwondering als men in aanmerking neemt, dat de laatste omvangrijke Javaanse spraakkunst, die van Kiliaan, nu veertig jaar oud is. Er zijn geen afzonderlijke studies aan de Javaanse pronomina gewijd. Het heeft dan ook weinig zin om kritisch in te gaan op wat in vroegere werken over de pronomina is opgemerkt.

Een descriptie van een woordsoort omvat in het algemeen het beschrijven naar vorm, betekenis en valentie van de categoriale relaties die tussen bepaalde groepen woorden bestaan en tevens van de transpositie-verschijnselen naar en van andere woordsoorten, die zich incidenteel of regelmatig voordoen. De pronomina behoren voor zover bekend, in alle talen tot de zgn. gesloten woordsoorten; hun aantal is aftelbaar; uitbreiding van het stelsel komt moeilijk tot stand. Of er een algemene tendentie tot vereenvoudiging bestaat naar Frei meent¹, is mogelijk, maar nog niet bewezen. Fundamenteel is verder voor de pronomina, dat zij semantisch slechts gedefinieerd kunnen worden in verband met „the speechevent” en „the participants of the speech-event”.²

De theoretische uitgangspunten van het onderzoek zijn sinds mijn algemene artikel over de woordsoorten van 1953³ in wezen niet veranderd. Wel zijn ze op verschillende punten uitgewerkt. Ik kan daarom volstaan met te verwijzen naar vroegere publicaties.⁴ De daarin

¹ Henri Frei, *Systèmes de deictiques*, Acta Linguistica 4 (1944), p. 111—129.

² Roman Jakobson, *Shifters, verbal categories, and the Russian verb*, 1957.

³ The study of wordclasses in Javanese, *Lingua* III, 3, p. 322—354.

⁴ Woordverdubbeling in het Javaans, *BKI* 109, 1 (1953), p. 55—61; De systematiek der Javaanse telwoorden, *id.* 109, 4 (1953), p. 342—375; Verdubbelings-procédé's bij het Javaanse werkwoord, *id.* 110, 4 (1954), p. 369—387; Over woordvorming in het Javaans, *id.* 111, 3 (1955), p. 286—307; Verb structure in Javanese, *For Roman Jakobson*, 1956, p. 567—573; Die mit javanisch *rasa* morphologisch zusammenhängenden Wörter, *Oriens extremus* 6 (1959), p. 104—115.

gebruikte terminologie wordt ook nu weer gehanteerd, met dien verstande dat de term *betekenis* alleen nog gebruikt wordt met betrekking tot het woord, de term *inhoud* alleen met betrekking tot de zin. Bij de semantische beschrijving van de categoriale woordmomenten gebruik ik thans, na overleg met Reichling, de term *waarde*. Deze uitbreiding van de terminologie is voortgekomen uit het inzicht dat het niet aangaat de term *betekenis* gelijkelijk toe te passen op zulke uiteenlopende semantische grootheden als de semantische eenheid ad hoc die de zin is, de relatief-zelfstandige betekenseenheid van het woord en het aan deze eenheid gesubordineerde onzelfstandige categoriale moment, dat c.q. in deze eenheid optreedt. Verdergaande analyse van de semantische verschijnselen vraagt onherroepelijk om differentiatie van de terminologie. Met de term *betekenis* kan men niet alles af. Intussen speelt deze bescheiden uitbreiding van de terminologie hier, bij de behandeling van deze gesloten woordsoort, nog nauwelijks een rol.

Het materiaal, waarop de beschrijving rust, is, zoals ook bij de beschrijving van andere delen der Javaanse morfologie het geval was, afkomstig uit twee bronnen, nl. uit interviews met informanten⁵ en uit teksten, die hoewel grotendeels vóór de tweede wereldoorlog verschenen, toch wel als specimina van het Javaanse taalgebruik van het midden van deze eeuw te beschouwen zijn. Vanzelfsprekend kan dit materiaal hier slechts voor een klein gedeelte worden afgedrukt. Indien niet uitdrukkelijk het tegendeel wordt vermeld, mag aangenomen worden, dat de opgenomen gevallen van taalgebruik altijd een collectie van gelijksoortige gevallen representeren. Voor een brede empirische basis, zo essentieel voor linguïstisch onderzoek, is dus zo goed mogelijk zorg gedragen, al ben ik mij er wel van bewust, dat desondanks voor degene, die een andere taal dan zijn moedertaal onderzoekt en die dit bovendien doet ver van het betrokken taalgebied, de toegang tot de feiten moeilijk blijft. Ik herhaal mijn reeds vroeger uitgesproken wens dat er in de toekomst Javaanse linguïsten mogen komen, die zich afzettend tegen de hier gedane pogingen tot nauwkeurige descriptie van hun moedertaal, tot een dieper inzicht en een scherpere formulering van de feiten geraken.

⁵ Dezelfde personen die mij ook vroeger hebben bijgestaan, nl. de heren Slamet Roosman, Soejono en mijn assistent J. Soegiarto.

2. ALGEMEEN OVERZICHT

Er bestaan in het Standaard-Javaans een aantal deiktische woorden die een zeer nauwe samenhang vertonen. Ik noem hen in het hierna volgende pronomina, daarbij afwijkend van wat in de grammatica's van het Javaans gewoonte is. Als men overigens gebruik maakt van de traditionele termen (waartegen naar men weet geen bezwaar bestaat, zolang men hen slechts gebruikt als etiketten voor bepaalde groeperingen in een bepaalde taal), dan kan men onderscheiden 1° pronomina personalia, 2° pronomina demonstrativa, 3° pronomina interrogativa et indefinita. Terwille van de overzichtelijkheid de krama- en zgn. madya-vormen en ook de verschillende colloquiale en verkorte vormen voorlopig buiten beschouwing latend — zij zullen ter sprake komen in de paragrafen die aan de verschillende groepen afzonderlijk zijn gewijd —, kunnen wij van de wijze waarop deze drie groepen zich onderling verhouden, door middel van het hieronder volgende schema een eerste indruk geven.

PERSONALIA	DEMONSTRATIVA					
	<i>neutraal</i>	<i>locaal</i>	<i>modaal</i>	<i>directioneel</i>	<i>quantitatief</i>	<i>temporeel</i>
aku	iki	kene	měnkene	mrene	sěmene	sěprene
kowe	iku	kono	měnkono	mrono	sěmono	—
ḍeweḡe	kae (ika)	kana	měnkana	mrana	sěmana	sěprana
INTERROGATIVA ET INDEFINITA						
sapa	apa	ěndi	kěpriye	—	pira	kapan

Bepalend voor de vorm van dit schema zijn drie overwegingen geweest, nl. 1. de drievoudige onderscheiding die zich bij de pronomina personalia voordoet, vertoont overeenkomst met die welke bij de groep der demonstrativa optreedt, 2. de onderscheidingen binnen de groep der demonstrativa herhalen zich vrijwel geheel bij de pronomina interrogativa et indefinita, 3. er zijn morfologische en syntactische redenen om *sapa*, wie, in één kader te plaatsen zowel met de pronomina personalia als met de pronomina interrogativa et indefinita. Deze drie overwegingen zullen nader gespecificeerd worden in de volgende paragrafen.

3. PRONOMINA PERSONALIA

De woorden *aku*, ik en *kowe*, jij nemen in het Javaans morfologisch en syntactisch een eigen positie in. Afgezien van nog nader hieronder te behandelen gevallen van transpositie naar de verba en naar de telwoorden zijn op basis van deze twee woorden slechts pronominale afleidingen te vormen met het suffix *-a* (*akua* en *kowea*) en — waarschijnlijk alleen in een of meer Javaanse dialecten — met het suffix *-ne* (*akune* en *kowene*). Ze kunnen tezamen met *lan* een woordgroep vormen, waarbij zij van plaats verwisselbaar zijn: naast *aku lan kowe* kan ook *kowe lan aku* voorkomen. *Aku lan kowe* lijkt echter frequenter te zijn. Zonder *lan* vormen zij een samenstelling, waarbij de volgorde van de samenstellende delen vast is: slechts *aku-kowe* is mogelijk, niet *kowe-aku*.

Met Benveniste⁶ kunnen we de betekenis van *aku* omschrijven als het woord dat de spreker aanduidt van de zin, waarin *aku* voorkomt. De Javaanse grammatica's plegen op te merken, dat *aku* niet alleen de spreker, ik, aanduidt, maar ook ik en de anderen, wij. Dit is niet geheel juist. *Aku* duidt als regel slechts de spreker aan; wil *aku* betekenen: ik en de anderen, dan is dat zonder nadere pluraliteitsaanduiding alleen mogelijk, als reeds uit de situatie of de context vaststaat, dat *aku* niet anders dan dit betekenen kan. Wil men bepaald wijzen op: ik en de anderen, dan is gebruik van woorden als *kabeh*, *paða*, *kětëlu*⁷ beslist noodzakelijk. Zo bijv. *aku kabeh paða klëbus, katisën, nětutus* (TB 55, 1, laatste regel), wij allen waren kletsnat, rillerig van de kou (en zaten) zielig in elkaar gedoken; *aku kětëlu muňgah sěpur ana in sětatsiyun Pasarturi* (OP 24, 12—13), wij met ons drieën stapten op het station P. op de trein. Voor *kowe*, het woord dat de persoon aanduidt tot wie de zin gericht is waarin *kowe* voorkomt, geldt het zelfde. Zo vindt men bijv. in het kinderblad Taman Botjah in de correspondentie-rubriek van Boe Mar na de zin *Cah, kene*

⁶ E. Benveniste, La nature des pronoms, For Roman Jakobson, 1956, p. 34—37

⁷ Ook combinaties zijn mogelijk; behalve *aku kabeh paða klëbus* is ook mogelijk *aku kabeh klëbus*, *aku paða klëbus* en ook *aku paða klëbus kabeh*. Echter niet: *aku klëbus kabeh*. De syntactische regels die de groepsvorming beheersen moeten we hier buiten beschouwing laten.

paḍa lingihan mbi Bu Mar (TB 80, 2, 1), kinderen ga hier eens zitten samen met B. M., even verder: *kowe wis kruṅu orḗge, saiki nagara Walanda sida ditḗmpuh Jḗrman . . . nanin kowe ora prḗlu kuwatir* (TB 80, 2, 6—7 en 11—12), jullie hebben vast al de ontzettende tijding vernomen, dat Holland werkelijk door Duitsland is aangevallen . . . maar jullie behoeven niet bezorgd te zijn. Of in de situatie van een onderwijzer die voor de klas staat: *nanin aku ḗmoh mbḗboḍo maran kowe; malah kowe daḗkudaṅ dadia won pintḗr* (BG II, 54, 11—12), maar ik wil jullie niet om de tuin leiden, integendeel ik wil, dat jullie knappe mensen worden.

Zoals ik reeds opmerkte is op basis van *aku* en *kowe* suffigering van *-a* mogelijk, alleen echter in zinnen als *akua, mḗṣṭi nḗsu*, als ik het geweest was, zou ik zeker boos geworden zijn; *akua kae, mḗṣṭi nḗsu*, zelfs ik, zou zeker boos geworden zijn. Of suffigering van *-ne* mogelijk is, hebben we niet met zekerheid kunnen vaststellen; de enkele gevallen van gebruik waarover ik beschik, zijn afkomstig van mijn informant uit Banjumas en zijn door mijn twee andere informanten niet bevestigd, terwijl ik ook uit teksten geen gevallen van gebruik van deze vormen ken. *Akune, kowene* zouden betekenen wat mij, wat jou betreft, bijv. *bu, apa aku mankat saiki wae*, (Sj), moeder, zal ik nu maar weggaan?, waarop de moeder vraagt: *lah kowene kḗpriye*, wat jou betreft, hoe zit het (wat wil je)?

Het is niet te verwonderen dat in een taal waarin verschil in sociale positie zo sterk tot uitdrukking komt, juist bij de pronomina personalia veelvuldig transposities van bepaalde substantiva en substantief-samstellingen plaats vindt. Daar de spreker zich sociaal moet of gaarne wil achter stellen bij de toegesproken persoon is *kula*, het normale krama-equivalent van *aku* in allerlei omstandigheden hiertoe niet voldoende en ligt vervanging door verschillende substantiva die uw dienaar o.i.d. betekenen voor de hand. Zo is naar bekend is, in gebruik *abḍidalḗm*, verkort tot *adalḗm* en *dalḗm*, naast *karwula*. De positie van de Javaanse vorst bracht voorts mee dat hij naar zichzelf verwijzend behalve *aku* ook speciale termen als *iṅsun* (verkort tot *sun*) gebruikte, terwijl de spreker zich tot de vorst richtend nog weer andere, meer nederige expressies ter aanduiding van zich zelf behoefde. Wat men bij het pronomina personale van de 1ste persoon aantreft, vindt men mutatis mutandis bij de pronomina van de tweede persoon. De spreker zal vaak de neiging hebben of de verplichting voelen de toegesprokene hoger te stellen dan zich zelf en daarom de normale krama-equivalenten *sampeyan* en *paṅjḗnḗnan* te vervangen door substantiva of substantief-

verbindingen die — zo zou men misschien het beste samenvattend kunnen zeggen — de toegesprokene op een voetstuk plaatsen. Daar hij geacht wordt ook in feite hoger te staan dan de spreker die zich vanuit een nederige houding tot de hoger geplaatste richt, zijn substantieven als *pars pro toto* in gebruik die oorspronkelijk Uw voeten of Uw voetzolen betekenen (bijv. *pakĕnira* uit *tĕlapakĕnira*), maar die in meer of mindere mate vervormd, synchronisch niet anders zijn dan beleefde equivalenten van *pañjĕnĕnan*. In zulke gevallen kan uiteraard niet meer van transpositie gesproken worden. Vele van deze termen worden of werden in ambtelijke verhoudingen nog wel gebruikt waarbij vaak op subtiele, kunstmatige wijze wordt gedifferentieerd tussen hen. Men treft hen voorts regelmatig nog in literair taalgebruik aan. Wij zullen hier geen poging doen om de diverse gevallen volledig op te sommen, omdat wij dan te zeer op lexicografisch terrein zouden komen. Wij verwijzen naar de grammatica's van Poensen en Walbeehm, die nogal wat van deze pronominale aequivalenten opgeven, en naar de woordenboeken.

Naast *kowe* staan als *madya*-termen *dika* en *saman*, deze laatste vaak verkort tot *man*, waartussen ik geen semantisch verschil heb kunnen vaststellen, als *krama*-termen zoals reeds opgemerkt, *sampeyan* en *pañjĕnĕnan*, waar tussen echter wel een duidelijk verschil bestaat; *sampeyan* is heel wat minder beleefd dan *pañjĕnĕnan*, de normale beleefde *krama*-term, ja kan als onbeleefd worden ervaren, wanneer de toegesprokene zich iemand van stand acht. Op gemakkelijke wijze blijkt dit bijv. in OP 24, 24—31 waar Pĕtroek met zijn vrouw en Boe Mar keurig uitgedost en zich een echte prijaji voelend, in de trein met een vreemdeling een praatje wil maken, en beleefd vraagt: *Pañjĕnĕnan bade tindaq pundi*, maar kortaf tot antwoord krijgt: *Hĕh, Sĕmaran, sampeyan . . .* (OP 24, 26—27). In een brief aan Garèng meldt hij het incident en klaagt: *Dadi aku katĕlu pĕtane: bĕndara bei sakalijan, karo putrane wadon ĩiniq-ĩiniq*⁸, *jĕbul takon urwoĕ ana in sĕpur, disĕntaq, karo disampeyan* (OP 24, 31—33), dus wij met ons drieën dachten dat wij waren: mijnheer en mevrouw de raden bei met hun beeldige dochter, en daar worden we waarachtig als we een vraag stellen aan iemand in de trein, bars met *sampeyan* toegesproken!

Dat bepaalde substantiva en titels vaak voor voornaamwoorden in de plaats treden hangt behalve met de behoefte aan sociale differentiatie, ook samen met het feit, dat het gebruik van voornaamwoorden in het

⁸ Met anomale *i*-variant: *ĩiniq-ĩiniq*.

algemeen in bepaalde situaties door hun directheid als onbeleefd of zelfs grof wordt beschouwd. *Kowe* is het normale ngoko-voornaamwoord dat gebruikt wordt, wanneer spreker en toegesprokene elkaar kennen of wanneer iemand zich richt tot een hem al of niet bekend persoon van lagere sociale status. Kent men elkaar intiem maar is er toch een zeker status-verschil (bijv. jongere tegenover oudere broer of zuster) dan zal men niet *kowe*, maar *slirane* of *sliramu* gebruiken. *Awaqe* dat eveneens als voornaamwoord van de 2de persoon voorkomt, is gelijk te stellen met *kowe*. Indien men wanneer *slirane* of *sliramu* op zijn plaats is, toch met *kowe* aanspreekt, zal dit als niet passend worden ervaren. Zo zal in een rechtzaak de rechter, ngoko sprekend tegen de beklagde, slechts van *kowe* gebruik maken als hij zich boos maakt en bijv. tegen beklagde uitvalt. Men zal tegen zijn jongere broeder *kowe* gebruiken zonder dat zulks voor deze ook maar enigszins kwetsend is. Men zal echter de neiging hebben dit achterwege te laten indien onbekenden of weinig bekende derden aanwezig zijn. In situaties, waarin *madya* op zijn plaats is, kunnen *saman* en *dika* door verschillende termen vervangen worden. Zo zegt de nieuwe immigrant in het kolonisatiegebied tegen de jongere chauffeur van de autobus, die tot zijn blijde verrassing een landgenoot blijkt te zijn (AMK 39, 7): *lo si mase niku dadi tiyañ Jawi*, he, mas, bent U een Javaan? En in de roman van Asmawinangoen, Saking papa doemoegi moelja, zegt iemand die kennis wil maken: *manuhakĕn, sĕdereqe pundi?* (BD 78, 9), laten we met elkaar kennismaken, waar komt u vandaan?

De mogelijkheden van transpositie van *aku* en *kowe* naar andere woordsoorten zijn niet gelijk. De enige gevallen van verbale transpositie bij *kowe* zijn *dikowe* en *nowe*, *kowe* zeggen, iemand met *kowe* bejegenen, waarnaast ook *taqkowe* en *koqkowe* mogelijk zijn, maar waarvan wij geen schriftelijke gevallen van gebruik kennen; wel echter van de parallele vormen *disampeyan* en *ñampeyan* (OP 24, 31 en 26, 12 en 30).

Bij *aku* zijn er meer mogelijkheden. Daarbij valt op dat bij transpositie naar de verba de corresponderende krama-termen *akĕn*-vormen zijn en dus niet op basis van *kula* worden gevormd. Zo staat bijv. naast *diaku*, *dipunakĕn*, naast *nakoni*, *nakĕni*, naast *akon-akon*, *akĕn-akĕnan*.

Ook op basis van *aku* kan als bij *kowe*, een verbale vorm zonder suffix worden gevormd: *naku*, bekennen, beweren, zich uitgeven voor, vooral voorkomend in groepen als: *naku anaq*, als kind erkennen en *naku gagah*, zich uitgeven voor flink. Het is echter de vraag of aan de formele parallelie van *naku* en *nowe* ook een semantische parallelie

beantwoordt. Er is daarom ook twijfel, omdat naast *ñaku* / *diaku* voorkomt *ñakoni* / *diakoni*, iets erkennen, terwijl corresponderende, op *kowe* gebouwde *-i*-vormen ontbreken. De semantische verhouding tussen dit *ñakoni* en *ñaku* is wel gelijk aan die, welke wij normaal in het centrale verbale paradigma aantreffen tussen de vormen met suffix *i* en die zonder suffix.⁹ Het bestaan van een vorm *ñakoqake*, die vermeld wordt in het woordenboek van Gericke-Roorda hebben we niet kunnen vaststellen. Dit wil niet zeggen dat wij het uitgesloten achten, dat zulk een werkwoord voorkomt; wellicht dat als de behoefte er aan zich doet gevoelen het toch gevormd wordt.¹⁰ Naast *ñaku* komen tenslotte regelmatig voor *pañaku* of *peñaku*, bekentenis¹¹, ook met suffigering met *-ne*: *peñakune*, dat formeler is dan het alledaagse *ñakune*; voorts *ñaku-aku*, dat in verhouding tot *ñaku* een betekenis-element van onbepaaldheid en vaagheid bezit, bijv. *saupami kula nga-dahana manah rumaos sagëd amađani, punika nama ñakën-akën, ñger* (SK 75, 12—13), gesteld dat ik het idee had, dat ik in staat was voorlichting te geven, dan zou dat zeker heten: zich (zonder grond) op iets laten voorstaan, jongen; *gampan tēmën ñaku sëdulur, iya yen woñe gëlēm, yen ora, hla raq malah klejin pin pat. Bab ñaku-aku kuwi sabëñere rada ñamari, kan Gareñ, neq nanti këladuq mëndēm sëdulur-sëduluran, bisa mbubrahake añka* (K 1190, 1, 11—16), beweren iemands broeder te zijn is erg makkelijk, d.w.z. als de persoon in kwestie dit inderdaad (van zijn kant) wil, maar als dat niet het geval is, dan sta je zelfs falikant (= vier maal) voor gek. Zo iets zo maar beweren dat is eigenlijk nogal gevaarlijk, Garèng, als je je teveel bedrinkt aan de gedachte van verbroedering, dan kan de boel in het honderd lopen, en met waarschijnlijk compensatorische verdubbeling¹² *akon-akon*, wat als het zijne erkend is, toegeëigend, vooral in de groep *bocah akon-akon*, een erkend kind (nooit *bocah akon*). Het bij Gericke-Roorda opgegeven *akon*, bij wijze van voorgeven, kwansuis, was aan onze informanten onbekend, werd ook niet aangetroffen in modern-Javaanse teksten en is ook bij Pigeaud niet te vinden.

⁹ Zie over het verschil tussen de beide verbale categorieën: The structure of the Javanese Verb, For. Roman Jakobson 1956, p. 570—571.

¹⁰ Een van onze informanten (Sg) meende dat een zin als *ëngone ñakoqake anaq bocah mau srana lapir marañ lurah kampun*, hij heeft de jongen als zijn eigen kind laten erkennen door aangifte bij het kamponghoofd, heel goed zou kunnen voorkomen. Nadere gegevens zijn echter gewenst.

¹¹ Zie over het verschil tussen beide vormen BKI 111, 3 (1955), p. 294—295. Onder rooms-katholieke Javanen is de term *peñakunin dosa* voor biecht in gebruik gekomen.

¹² Zie voor deze term BKI 109 (1953), p. 58.

Transpositie naar de telwoorden is bij *aku* mogelijk door prefigering van *sa-*, met emfase *saq-*. *Saqaku* of *saaku* betekent dan zo iemand als ik, zo groot als ik. Enige zinnen uit teksten: *wah baŋsa niŋrat kuwi aŋgĕpe kaya putrane malaekat jibril, neq karo baŋsane saaku kiyi aŋgone katon: ewa, cĕmĕri-cĕri* (OP 33, 10—12), ach die ningrat's beschouwen zich zelf als kinderen van de engel Gabriël, tegenover landgenoten van mijn slag blijken ze vol afkeer en tegenzin te staan; *napa saqkula niki keŋiŋ upamine ŋeleni tĕŋ pošĕparbaŋ niku?* (SDS 30, 1—2), mogen mensen zoals ik bijv. sparen bij die postspaarbank? Ook op basis van het compositum *aku-kowe* is deze formatie mogelijk: *kaŋgo woŋ-woŋ saaku-kowe, wis ora ana lucu lan ramene, wis bosĕn, Truq* (BD 159, 20—21), voor mensen als jij en ik, is er niets leuks en prettigs (meer) aan, we zijn het al beu, Troek.

Het fundamentele onderscheid tussen de pronomina personalia van de eerste en de tweede persoon enerzijds en die van de derde persoon anderzijds, waarop Benveniste zo terecht de aandacht heeft gevestigd¹³, is ook zichtbaar bij de Javaanse persoonlijke voornaamwoorden. Tussen *aku* en *kowe* bestaat duidelijk overeenkomst, *deweqe* staat geheel van deze voornaamwoorden gescheiden. Parallel hiermede loopt hetgeen we zagen bij de pronominale prefixen en suffixen die resp. bij verba en substantiva optreden. De verba met *taq-*, *daq-* en *ko-*, *koq-* staan tegenover de verba met prefix *di-*, de substantiva met *-ku* en *-mu* staan tegenover de substantiva met *-e* of *-ne*, als de verba, c.q. de substantiva die wel een referentie bevatten naar de deelnemers aan de spraakbehandeling, en zij die zulk een positieve indicatie niet bevatten. In een schema verenigd (met weglating van de *madya-* en *krama-*equivalenten)

<i>pronomina personalia</i>	<i>pron. prefixen bij de verba</i>	<i>pron. suffixen bij de substantiva</i>
aku kowe	taq-, daq- ko-, koq-	-ku/-aku -mu/-amu
<i>deweqe</i>	di-	-ne

Het gebruik van *deweqe* of *deweqne*¹⁴ (waarnaast in de spreektaal

¹³ Benveniste o.c.

¹⁴ cf. *bapaqe* / *bapaqne*; niettemin is *deweqe* / *deweqne* niet meer als een polymorfematisch woord met suffix *-ne* te beschouwen.

vaak *deqne* en met schijnbaar dubbele suffigering ¹⁵ *deqnene*), krama: *piyambaqipun* of *kiyambaqipun*, madya *piyambaqe* of *kiyambaqe*, hij, zij, die man (vrouw), is zeer onvolledig beschreven.

Juist is het dat deze woorden in het Javaans weinig worden gebruikt, al is daar zoals wij nog zullen zien, onder vreemde invloed een kentering in gekomen. Dit heeft twee redenen. De eerste is van syntactische aard. Het Javaans kent niet het gebruik van substituts abrégatifs, om een term van Benveniste te gebruiken.¹⁶ Waar de Fransman zegt: *Pierre est malade, il a la fièvre*, de Nederlander *Piet is ziek, hij heeft koorts*, zal de Javaan in een overeenkomstig geval ¹⁷ zeggen: *Amat mēñan pasar, ngawa buntēlan*, Amat is naar de markt, hij heeft een pakje bij zich, dus zonder dat een anaforisch element voor *ngawa*, het tweede werkwoord, optreedt. De tweede reden hangt samen met de grote rol die sociaal verschil in het Javaans speelt. In alle gevallen waarin een spreker moet refereren naar een persoon die een hogere sociale status heeft dan hij zelf, is gebruik van *deweqe* of *piyambaqipun* nl. uitgesloten.

Maar het taalgebruik omvat uiteraard andere gevallen waarin de sociale verhouding tussen spreker en de persoon waarnaar hij refereert, gebruik van *deweqe* c.q. *piyambaqipun* niet in de weg staat. De volgende passage laat duidelijk zien hoe *piyambaqipun* achterwege blijft als de sociale verhoudingen zich daartegen verzetten, maar optreedt daar waar deze zulks toelaten: *sarēñ pun kakan tuwin adalēm sampun mēdal, inriku pun kakan bade nuluñi titiyañ sagēdipun engal mēdal, pun gēnduq nganduli, naniñ lajēñ pisah . . . amun kemawon rahayunipun, gusti, lajēñ wontēn inkan wēlas, wontēn tiyañ neneman satunggal ananti piyambaqipun, lajēñ kabēkta mēdal sakin in alun-alun*, zo vertelt de vrouw van adīpati Pramayoga aan de moeder van Raden Mas Rijanta (SR 60, 9—15), toen mijn man en ik buiten gekomen waren (uit het brandende gebouw), toen ging mijn man de mensen helpen om snel naar buiten te komen, ons kind klemde zich aan hem vast, maar raakte van hem gescheiden . . . maar gelukkig, mevrouw, was er iemand die zich om haar bekommerde, een jongeman nam haar bij de hand, en zo werd ze vervolgens buiten de aloen-aloen gebracht. Naar haar man refereert de spreekster dus met *pun kakan*, naar haar dochter met *piyambaqipun*.

¹⁵ Analooq aan *jarene, turene*.

¹⁶ Benveniste, *La nature*, p. 37.

¹⁷ We kunnen hier niet de Javaanse vertaling van de Franse zin van Benveniste gebruiken, deze zou immers luiden eenvoudig: *Piet lara panas*.

Gaan we nu de gevallen na waarin *deweqe* en *piyambaqipun* voorkomen, dan blijkt dat zij allereerst optreden om op enigszins denigrerende wijze naar een derde te verwijzen, bijv. *yen kowe arēp nanaq deqe, ya sakarēpmu; neq aku ora sotir* (KA 3, 20—21), als jij vriendschap wil sluiten met diē jongen, dan moet je dat zelf weten, ik heb er geen zin in; *weh, namari toq bae, kañ Gareñ kae. Woñ deweqe kuwi soq ora nrēti duga prayoga* (BD 152, 3—2 v.o.), hè, wat is die Garèng daar toch voortdurend vervaarlijk in de weer, die kerel weet soms niet hoe hij zich moet gedragen.

In de tweede plaats vindt men *deweqe* c.s. in beschrijvend proza in zinnen met een samengestelde woordinhoud, waar zonder gebruik van een anaforische term een zekere onduidelijkheid zou ontstaan of waar gebruik van *deweqe* vóór het tweede werkwoord van de zin met nadruk verwijst naar het substantief of het naam of titel aanduidend woord dat met het eerste werkwoord in de zin is verbonden, bijv. *rara Sripeni lajēn ngadahi pañgraita, geq kadospundi bab sērate kēkasihipun, koq piyambaqipun botēn dipunsukani sumērēp in tiyañ sēpuhipun* (OA 40, 10—12), Sripèni vroeg zich af, hoe het toch zat met de brief van haar geliefde, dat zij (zelf) nota bene niet door haar ouders ingelicht was. Het is mogelijk dat in deze zin *piyambaqipun* wordt weggelaten. Hierdoor zou wel een zekere mogelijkheid tot misverstand zijn geschapen, hoewel juist begrip voor de lezer, c.q. de hoorder nog geenszins uitgesloten zou zijn. Toevoeging van *piyambaqipun* sluit evenwel niet alleen iedere twijfel uit (*piyambaqipun* kan niet anders dan naar *rara Sripeni* verwijzen), maar legt daar ook een zekere nadruk op: zij (of all people) was nog niet ingelicht! Hierbij sluiten zich de gevallen aan waarin naar een bepaald persoon wordt gerefereerd in een zeker contrast met anderen, bijv. *akeh bocah siñ wis kēmba kēkañcan karo deweqe, bañjur sēnēn mēñan Sucitra lan Sukarman* (KA 19, 6—7), veel jongens wier animo om met hēm om te gaan verflauwd was, raakten toen op Sutjitra en Sukarman gesteld.

In het algemeen bemerkt men dat het groepen met *karo*, *kaliyan* of *marañ* zijn waarin *deweqe*, c.q. *piyambaqipun* het veelvuldigst in verbinding voorkomt. Soms aarzelt men dan of men deze gevallen moet rekenen tot de hierboven besprokene of dat men hen dient te beschouwen als het gevolg van Nederlandse invloed. Zo zijn in de zin . . . *mulane aku sēnēn sobatan karo deweqe* (PPB 31, 10—11), daarom vind ik het prettig bevriend te zijn met hem, de woorden *karo deweqe* geenszins weglaatbaar in het verband, waarin deze zin voorkomt. Echter in de zin: *tiyañ-sēpuhipun lare estri wau botēn bađe nemah-emahakēn*

anaqipun manawi botèn ansal anaqin sudagar inkañ kěcěkapanipun sami kaliyan piyambaqipun (OA 6, 11—13), de ouders van dat meisje zouden hun kind niet willen uithuwelijken, als ze niet een kind van een handelaar kreeg wiens rijkdom gelijk was aan die van henzelf, zou waarschijnlijk in wat ouderwetscher Javaans de laatste twee woorden *kaliyan piyambaqipun* weggelaten zijn, hoewel ik hier toch ook nog aarzel om hun aanwezigheid met zekerheid aan Nederlandse invloed toe te schrijven. Deze invloed is overigens in andere gevallen onmiskenbaar.

In de periode van \pm 1920 tot aan de bezetting van Java door Japan, waarin het onderwijs in het Nederlands aan Javaans sprekenden een belangrijke uitbreiding onderging, lijkt nl. het gebruik van *ḍeweḡe* en *piyambaqipun* duidelijk toegenomen. De resultaten van een beperkt vergelijkend frequentie-onderzoek van schriftelijk gebruik wijst tenminste in die richting. In een drietal Volkslectuurboekjes verschenen omstreeks 1923, kwamen op een totaal van 193 pagina's (\pm 65.000 woorden) *ḍeweḡe* en *piyambaqipun* samen slechts 13 keer voor, terwijl in twee naoorlogse uitgaven (tezamen 226 pagina's, \pm 51.000 woorden) dit 78 maal gebeurde.¹⁸ Van deze 78 gevallen kon bovendien in verreweg de meeste *ḍeweḡe* of *piyambaqipun* weggelaten worden zonder dat dit enig betekenisonderscheid leek te veroorzaken. Enkele voorbeelden: *sabèn dalu rara Sripeni botèn kěḅdat ñěñuwun datěḅ Pañeran saha datěḅ bapa-biyunipun inkañ sampun botèn wontěḅ, supados piyambaqipun tumuntěḅna uwal sakin cěḅkěḅermanin bapa-biyunipun ankat* (OA 13, 11—14), iedere avond smeekte Sripeni steeds aan God en haar overleden ouders, dat zij terstond bevrijd zou raken uit de klauwen van haar pleegouders. Uit een in 1940 verschenen werkje: *neḡ waḅsulane sěḅěḅ, ḍeweḡe melu sěḅěḅ, neḡ susah, melu susah* (PPB 33, 5—6), als hij antwoordde: tevreden, dan was hij ook tevreden, als hij zei: susah, dan was hij ook verdrietig.

Dat dit toenemend gebruik door het Nederlands geïnduceerd is, blijkt uit het feit dat in vertalingsproza *ḍeweḡe* en *piyambaqipun* zeer frequent zijn, eveneens in gevallen waarin vanuit ouder taalgebruik gezien voor het gebruik van deze woorden geen aanleiding is. Zo is bijv. het blad voor economische voorlichting *Ekonomi Rajat*, dat voor de oorlog door

¹⁸ Gekozen werden de boekjes Kamsa, Soepraba lan Soeminten, 1923 (*ḍeweḡe* —, *piyambaqipun* 6), M. S. Sastradiardja, Soekatja, 1923 (*ḍeweḡe* 1, *piyambaqipun* 2), R. B. Soelardi, Serat Rijanta, 1920 (*ḍeweḡe* 2, *piyambaqipun* 2), tegenover Th. Suroto, O, anakku, 1952 (*ḍeweḡe* 10, *piyambaqipun* 52), R. Hardjawiraga, Sri Kuning, 1953 (*ḍeweḡe* 4, *piyambaqipun* 12).

Balé Pustaka werd uitgegeven, een rijke bron voor gevallen van *dewege*, evenals bijv. het boekje Piet Pon Blès, waaruit we hierboven citeerden, een werkje dat naar ik mij meen te herinneren, op verzoek van de vereniging voor dierenbescherming als Javaanse bewerking van een Nederlands gegeven kort voor de 2de wereldoorlog uitkwam.

Dewege kan verbonden worden met pronomina van de *iki*-reeks, bijv. *saiba upama dewege iku sawijine won kan wis oleh pĕnajaran . . .* (GW I 9, 8), hoe zou het wel geweest zijn, als hij iemand was die onderwijs had genoten; *pañcen piyambaqipun punika botĕn rĕmĕn datĕn bĕbakulan, rĕmĕnipun dados bojon priyantun* (OA 30, 2 v.o.), eigenlijk houdt zij niet van koopvrouw worden, wat ze wil dat is de vrouw van een prijaji worden. De toevoeging van *iku* of *kuwi* c.q. *punika* bewerkt een lichte nadruk.

4. PRONOMINA DEMONSTRATIVA

1. *Algemene karakteristiek*

Terwijl in de Javaanse morfologie in het algemeen de vormprocedé's van affigering en verdubbeling overheersen, treedt bij de pronomina demonstrativa het procédé van interne wijziging van de klankvorm op. Er bestaat daarbij tussen de verschillende series een grote mate van eenvormigheid: steeds heeft de wijziging uitsluitend betrekking op het vocalisme. Vrijwel altijd betreft zij de paenultima- en ultima-vocaal; als regel heeft de eerste horizontale rij een *é*-variant van het E-foneem, de tweede de *ó*-variant van het O-foneem, de derde de *á*-variant van het A-foneem.¹⁹ Slechts de *iki*-serie maakt hierop een uitzondering, al wordt ook daar de vorm van de eerste rij gekenmerkt door palatale vocalen, de tweede door velare vocalen.

Semantisch onderscheiden zich de pronomina van de drie horizontale rijen eveneens duidelijk van elkaar. In het algemeen wijzen de pronomina van de eerste rij in directe relatie tot de spreker van de zin waarin zij voorkomen, die van de tweede rij met betrekking tot de hoorder of althans met betrekking tot wat in de spreesituatie present is of present wordt geacht, terwijl die van de derde rij ieder naar hun modaliteit (neutraal, lokaal, modaal, directioneel, quantitatief of temporeel) wijzen op hetgeen zich afspeelt buiten de „participants of the speechevent”, waarin deze demonstrativa voorkomen. De samenhang met de pronomina personalia is, naar blijken zal, evident.²⁰ Met de pronomina interrogativa et indefinita is er eveneens een duidelijke relatie: alle modaliteiten met uitzondering van de directionele, komen ook daar voor; bij de groep *sěmene, sěmono, sěmana, pira* is reeds bij de beschrijving der telwoorden²¹ de onderlinge samenhang van de leden van deze groep in het licht gesteld.

¹⁹ Zie onze beschrijving van het Javaanse vocalisme, De structuur van het Javaanse morpheem, Verh. Kon. Bat. Gen. 78 (1949), p. 29—41.

²⁰ Het inzicht van Snouck Hurgronje in het karakter der pronomina personalia was ongetwijfeld heel wat juister dan dat van Kiliaan, cf. C. Snouck Hurgronje, Atjehsche Taalstudien, Tijdschr. Bat. Gen. 42 (1900), p. 151—155; H. N. Kiliaan, Javaansche Spraakkunst 1919, p. 217—221.

²¹ BKI 109 (1953), p. 342—375.

De demonstrativa vertonen verder ten aanzien van de morfologische procédés die zich bij hen voordoen, en ook ten aanzien van de valentie kenmerkende overeenkomsten. Zij zullen bij de hierna volgende behandeling per serie duidelijk blijken.

Eveneens kenmerkend voor de groep zijn de beperkte mogelijkheden van combinatie onderling. Slechts pronomina van dezelfde serie kunnen gecombineerd worden. Binnen iedere serie kan uitsluitend een pronomen van de eerste rij met een van de tweede en derde gecombineerd worden: *kene* kan dus bijv. met *kono* en *kana* een samenstelling vormen, *mrene* uitsluitend met *mrono* en *mrana*. Maar *kono* kan niet met *kana*, *mrono* niet met *mrana* gecombineerd worden.

Bovendien zijn er bepaalde regels van groepsvorming. Is *iki* met een substantief als *meja*, tafel, verbonden dan kan *meja* nog slechts met een ander pronomen (of adjectief) verbonden worden, wanneer dit staat tussen *meja* en *iki* in (*meja kene iki*). Komt een dergelijk pronomen of adjectief echter na *iki* (*meja iki kene*, *meja iki bundër*), dan vormt het niet met *meja* maar met de groep *meja iki* een — uiteraard samengestelde — groep.

De corresponderende ceremoniële termen vertonen hetzelfde beeld: ook daar zijn de vormverschillen verschillen in vocalen, al betreffen deze in sommige gevallen niet èn de paenultima èn de ultima-vocaal, maar slechts één van beide. In enkele series staat in de standaard-taal tegenover de drie ngoko-termen slechts één krama-term; in dialectisch krama of/en in madya is echter het parallellisme met de ngoko-pronomina ook in die gevallen volledig.

Er zijn echter ook enkele verschijnselen, waardoor ieder van de series van drie zich van de overige onderscheiden: niet overal zijn de transpositiemogelijkheden precies gelijk, er zijn verschillende afkortingsmogelijkheden, enz. Een seriegewijze behandeling kan daarom niet achterwege blijven.

2. De *iki*-serie

In deze paragraaf zullen de volgende, hieronder in een schema verenigde pronomina ter sprake komen.

		I		<i>verkort.</i>	II	III
A	<i>iki</i>	<i>kiyi</i>	—	<i>kiye</i>	<i>ki</i>	(<i>puniki</i>) <i>niki</i>
B	<i>iku</i>	<i>kuwi</i>	—	<i>kuwe</i>	<i>ki</i>	(<i>puniku</i>) <i>niku</i>
C	(<i>ika</i>)	<i>kae</i>			<i>ke</i>	<i>mënika</i> <i>nika</i>

De verdeling in de groepen I, II en III is een verdeling in ngoko-, krama- en zgn. madya-vormen. *Měnika*, vrijwel altijd geschreven als *punika*²² treedt, hoewel qua vorm behorend tot de derde horizontale rij C, als positief ceremoniële term bij alle drie rijen op. Men treft dus bij gebruik van krama *měnika* aan daar waar men in niet-ceremoniële taal *iki*, *iku* dan wel *kae* zou ontmoeten. Er bestaat echter één uitzondering op deze correspondentie-regel: in bepaalde hieronder nog nader te noemen gebruiksgevallen van *kae* correspondeert niet *měnika* maar *natěn*, c.q. *měkatěn* met dit pronomem. Dat het krama hier slechts één demonstrativum heeft tegenover het ngoko drie, is niet verrassend. De aard van het krama verzet zich tegen een te grote explicietheid, verkiest naast omschrijving neutrale en gedepersonaliseerde aanduiding. In een situatie waarin men krama gebruikt, passen geen woorden als *iki* en *iku* die juist direct verwijzen naar spreker en hoorder.

Buiten het standaard-krama, in lokaal-krama dus, schijnen ook de vormen *puniki* en *puniku* voor te komen²³, zodat daar een volledige één tegen één correspondentie bestaat met de normale, niet verkorte ngoko-vormen. In gebonden taalgebruik, in tēmbang lijkt op het eerste gezicht dezelfde toestand te bestaan, omdat men daar ook de vormen *puniki* en *puniku* aantreft. Bij nader toezien blijkt het voorkomen van deze vormen in dit taalgebruik echter geheel beheerst te worden door de eisen der Javaanse metriek: *puniki* en *puniku* worden gebruikt, waar het metrum vraagt om slot *-i* of *-u* en *punika* metrisch onmogelijk is. Van enige semantische parallellie met *iki* resp. *iku* is dan geen sprake, d.w.z. men kan in tēmbang bijv. zeer goed *puniki* aantreffen waar in corresponderend ngoko-gebruik *iku* of *kae* op zijn plaats zou zijn geweest.

Groep III omvat de zgn. madya-pronomina. Naar de vorm zijn het verkortingen van de ceremoniële term(en). *Niki*, *niku* en *nika* worden vrijwel uitsluitend in mondeling gebruik gehanteerd „in het dagelijks contact met kooplui en andere min of meer bekenden, waartegen men

²² Ten onrechte stelt men in de beschrijvingen de geschreven vorm voorop. *Punika* zal hoogstens worden gehoord bij het voorlezen van geschreven taal. Geschreven zal men *měnika* alleen vinden in teksten die beogen het gesprokene zo natuurgetrouw mogelijk weer te geven.

²³ Zij worden voor zover mij bekend ook inderdaad als *puniki* en *puniku* uitgesproken, en niet dus als *měnika* en *měniku*.

moelijk krama kan spreken, maar die toch op een zekere beleefdheid aanspraak kunnen maken".²⁴

Vergelijkt men binnen groep I de vorm *iki* enz. met *kiji* en *kiye* enz. dan blijkt, dat beide reeksen een klankstuk gemeen hebben (resp. *ki*, *ku* en *ka*) maar van elkaar verschillen doordat bij de *iki*-serie *i* vóór dit klankstuk, bij de *kiji*, *kiye*-serie *i*, resp. *e* na dit klankstuk komt. Volgens de normale ook elders geldende regels²⁵ treedt dan bij *kiji*, *kiye* een verbindings *y*, bij *kuwi* en *kuwe* een verbindings *w* op, terwijl eveneens geheel normaal bij *kae* geen enkel consonantisch element tussen beide vocalen verschijnt.

Dat in het schema *ika* tussen haakjes is geplaatst, is geschied op grond van grotendeels dezelfde overwegingen als bij *puniki* en *puniku*. *Ika* komt nl. uitsluitend voor in tēmbang waar om metrische redenen een A-foneem vereist is. Het kan dan optreden waar in niet-gebonden taal *iki*, *iku* of *kae* zou hebben gestaan. Het is begrijpelijk dat in tēmbang waar veelvuldig een A-foneem als slotvocaal wordt geëist, *ika* zich als enig ngoko-demonstrativum dat op *-a* eindigt, weet te handhaven. Gevallen van bovengenoemd gebruik van *ika* vindt men bijv. in de Serat Joesoep, ed. Bale Pustaka no. 1444 (1941).

Het onderscheid tussen de vormen *iki* en *kiji*, *kiye* en tussen *iku* en *kuwi*, *kuwe* correspondeert dus niet met het onderscheid dat tussen *ika* en *kae* bestaat. *Iki* en *iku* zijn gelijkelijk op hun plaats zowel in mondeling als in schriftelijk gebruik. *Kiji* en *kuwi* daarentegen zijn demonstrativa die vooral gebruikt worden in informele gesprekken van alledaagse aard. *Kiyi* en *kuwe* hebben hetzelfde karakter als *kiji* en *kuwi*, maar behoren niet voor alle taalgebruikers geheel tot de standaard-taal. Volgens één informant hoort men *kiye* en *kuwe* vaak in de mond van vrouwen. Onderzoek van teksten, waarin getracht wordt gesprekken zo natuurgetrouw mogelijk weer te geven, bevestigt deze laatste opvatting tot nu toe niet.

Bij hoger spreektempo komen in gemeenzame gesprekken de vormen *ki* en *ke* veelvuldig voor. Dat *ki* en *ke* verkortingen zijn van resp. *iki* en *kae* mag bekend worden geacht. Beide zijn gevormd volgens twee in het Javaans gangbare methoden van verkorting, die vroeger reeds besproken zijn.²⁶ Enige gevallen van gebruik: *aku ki arane*

²⁴ Aldus H. Th. Pigeaud, Javaans-Nederlands handwoordenboek, Groningen-Batavia 1938, Voorrede p. iv, par. 16.

²⁵ Cf. De structuur enz., p. 212—214.

²⁶ De structuur enz., p. 59.

diwalës (BD 132, 15 v.o.), men wreekt zich om zo te zeggen op mij hier; *deq nu ke aku mañan mañgis ke ya lëgi* (LBK 19, 8), toen, bij die gelegenheid at ik die manggistan, zoet was die.

Naast het *ki* dat een afkorting van *iki* is, komt in de spreektaal regelmatig *ki* voor als verkorting van *kuwi*, een verkorting die dus volgens hetzelfde procédé gevormd is als *ke* van *kae*. Enige gevallen van gebruik zijn: *paq, larwañ dilëñani ki men apa ta?* (TB 72, 1, 24) vader, waarom worden deuren geolied?; *tëka gëlis tëmën ta taune kuwi. Aku ñjur krasa tuwa, Kap, dinane ki mlayu bae* (TB 72, 2, 4—5), wat gaat het jaar toch snel. Ik ga me oud voelen, Kap, de dagen vliegen maar voorbij.

Na deze details komt thans het centrale vraagstuk aan de orde: de vraag naar de betekenisverhouding tussen de pronomina van de drie horizontale rijen A, B en C. Om deze te kunnen bepalen is het noodzakelijk de verschillende onderscheidingen na te gaan, die zich binnen de betekenis van ieder van deze pronomina voordoen.

Om te beginnen komen binnen de betekenis van *kae* de volgende onderscheidingen voor:

I. *kae* ter aanwijzing van hetgeen zich ruimtelijk buiten het hier en het nu van de spreesituatie bevindt. Dit is het meest bekende gebruik van *kae* en ik kan daarom met het geven van enkele gebruikgevallen volstaan: *we hla, kae kënañ apa, kañ Gareñ, sajaqe kog mëñcaq-mëñcaq nësu ñañ sopir* (BD 140, 10—11), hé wat is daar ginds met (broer) Garèng aan de hand, dat hij daar, boos op de chauffeur, naar het wel lijkt pëntjak staat te spelen (zegt Pétroek tegen zijn vrouw en zijn schoonzuster als Garèng op een afstand van hen, het met een taxi-chauffeur aan de stok krijgt); *wis cilaka siñ kula nuwan-kula nuwun kae, kaya-kaya kaume* (BD 139, 6—5 v.o.), wat een pech, die daar ginds aan het *kula-nuwun* roepen is, dat zal wel de *kaum* zijn (zegt Pétroek teleurgesteld omdat de komst van de *kaum* aan hun kaartpartijtje op Lebaran zeker een einde zal maken).

II. *kae* wijst aan hetgeen temporeel buiten het moment van het spreken ligt, in de volgende gevallen: *kae mau sapa ta, lehe urmat kog taqlim bañët?* (Sg), wie was dat toch daar net, die zo eerbiedig groette?; *mëñko siq, Truq, saduruñe ambañjurake rëmbugane lagi anu kae, aku takon marañ jëñëñ sira...* (BD 176, 8—9) wacht even, (Pé)troek, voordat we dat gesprek van die keer toen voortzetten, vraag ik eerst aan Uwe Hoogheid... Duidelijk is ook dit verwijzen van *kae* naar wat temporeel buiten de spreesituatie ligt, wanneer *mau*

kae, daarnet, gecontrasteerd wordt met *iki mau*, net nog. In de zin: *lo, gumun aku, mau kae jarene ora luwe, koq saiki naděp pananan saqpirin* (Sg), hé, daar sta ik van te kijken, daarnet zei je geen honger te hebben, maar nu ga je voor een bord vol versnaperingen zitten, kan *mau kae* vervangen worden door *iki mau*, dat betekent, net nog, zo kort geleden dat het nog om zo te zeggen in het heden ligt. *Mau kae* daarentegen betekent eenvoudig: die keer toen, een zekere tijd geleden, geheel buiten het nu van de spreek situatie. In bovenstaande zin maakt daarom *iki mau* de tegenstelling tussen de verklaring van geen honger te hebben en het onmiddellijk weer aan 't eten gaan, veel scherper dan wanneer *mau kae* wordt gebruikt.

III. Direct zich aansluitend bij het temporeel aanwijzend gebruik is het gebruik van *kae* om te verwijzen naar een omstandigheid die aan spreker en toegesprokene bekend is. Dit zal vaak een in het verleden liggend feit zijn. Zo bijv. *aku biyen tambane sin irěn-irěn iki, jěněne anus. Apa đeq kowe dikěrah kucin kae* (KA 36, 18—20), ik heb vroeger dit zwarte middeltje gehad, nl. roet. Was dat toen je (indertijd, die keer weet je wel) door een kat was gebeten? (vraagt de andere jongen). In deze zin hoort *kae* niet speciaal bij *kucin*, maar via *đeq* bij de gehele groep *đeq kowe dikěrah kucin*. *Kae* in deze zin wordt altijd op deze wijze gebruikt: aan het eind van een woordgroep, en dus niet direct verbonden met het woord dat onmiddellijk aan *kae* voorafgaat, tenzij natuurlijk woordgroep en woord samenvallen.

IV. Er zijn nu echter ook gevallen, waarin *kae* geheel op dezelfde wijze aan het eind van en behorend bij een woordgroep optreedt, maar waarin ieder element van verwijzing naar een in het verleden liggend feit ontbreekt. *Kae* betekent in die gevallen dan zo ongeveer: zoals je weet, op die bekende wijze. Gevallen van dit gebruik: *ramene ěngone takon-takanan wis kaya měňan sadulure đewe kae* (AMK 40, 9—10), de levendigheid, waarmee zij bij elkaar naar allerlei informeerden, was precies zoals men dat pleegt te doen — zoals je weet — bij z'n eigen familie; *kana nawe měňan prauku, aku nawe měňan praune; sajaqe kaya wis těpuň běciq kae* (AMK 31, 19—21), ginds wuifde men naar ons schip, wij wuifden naar hun schip, zoals men pleegt te doen, weet je wel, als men elkaar goed kent. Hoezeer bij dit gebruik van *kae* iedere verwijzing naar wat in het verleden ligt, afwezig kan zijn, blijkt bijzonder duidelijk uit de volgende zin: *baňjur yen běni yen arěp mapan turu kae, mujia, nuwun karo Gusti Allah men bapaq karo siěmboq dipariňi sugih* (AMK 6, 9—12), en dan 's avonds als je gaat

slapen weet je wel, dan moet je bidden en aan de Here God vragen dat Hij vader en moeder rijkdom schenkt.

V. Vertonen de hierboven genoemde betekenisonderscheidingen een duidelijk continue reeks, anders is het op het eerste gezicht gesteld met een ander gebruik van *kae*. Ik doel op het zgn. concessieve gebruik van dit woord. Enige gevallen zijn: *bojo ayua kae, yen ana in nomah mun gawe pègèl bae, apa won lanani ora banjur goleq lèlipur ana in jaba?* (OP 23, 4—6), ook al is de vrouw knap, als ze in huis alleen maar de man uit zijn humeur brengt, zal de man dan niet zijn troost buitenshuis gaan zoeken?; *anaa in tanah Jawa kae, yen arèp mati, iya mati* (AMK 20, 19—20), ook al ben je op Java, als je sterven moet, dan ga je toch. Het etiket: met concessieve betekenis is niet voldoende om dit gebruik van *kae* te beschrijven. Naast de zin: *kèsèla kae, iya mèksa dilakoni* (AMK 53, 2—1 v.o.), ook al is hij moe, toch doet hij het, is immers ook mogelijk: *kèsèla, iya mèksa dilakoni* en ook deze zin heeft een concessieve waarde. Er is echter een belangrijk verschil. De zin zonder *kae* kan een hypothetisch geval stellen, maar behoeft zulks niet persé te doen: ook al zou hij vermoeid zijn, toch doet hij het. In de zin met *kae* is echter ieder element van veronderstelling afwezig. Beter zou men dus kunnen vertalen: zo vermoeid als hij is, toch doet hij het. Dit gebruik van *kae* is gebonden aan de aanwezigheid van een woord met suffix *-a* in de groep waaraan *kae* is toegevoegd. Verder is ook hier *kae* weer gebonden aan de positie achter een woordgroep, al kan ook deze woordgroep wel eens uit één enkel woord bestaan.

De vraag, die thans gesteld moet worden luidt: bestaat er in het Javaans één woord *kae* of moeten er twee woorden *kae* gelijk van vorm maar met verschillende betekenis worden onderscheiden? Met andere woorden, men staat hier voor een identiteitsprobleem. Er was bij mij nl. wel enige reden om het bestaan van twee woorden *kae* voor mogelijk te houden. Immers, terwijl in de gevallen I—IV naast *kae* als krama uitsluitend *mènika* voorkomt, is het krama-aequivalent in geval V uitsluitend *natèn*, c.q. *mèkatèn*. Toen ik in interviews met informanten deze kwestie t.a.v. *kae* trachtte op te lossen o.a. door aan de hand van vroeger besproken gevallen waarin de identiteit evident was, hen gevoelig te maken voor het probleem, bleek mij, dat de gedachte aan de aanwezigheid van meer dan een woord *kae* zonder aarzeling verworpen werd. Neemt men nu voorshands aan, dat deze reactie voor het probleem een of twee woorden *kae* een zekere waarde heeft en dus pleit voor de opvatting dat er inderdaad in het Javaans slechts één woord *kae* voorkomt, dan rijst vervolgens de vraag of er wel continuïteit bestaat

tussen de eerste vier betekenisonderscheidingen, die duidelijk een reeks vormen, met de vijfde, het zgn. concessieve *kae*. Mijn indruk is, gezien ook de reacties van informanten, dat in de bovenvermelde zinnen *bojo ayua kae* enz. en *apa deq kowe dikërah kuciñ kae*, de beide woorden *kae* qua betekenis inderdaad dichter bij elkaar liggen dan de uiteenlopende Nederlandse vertalingen op het eerste gezicht doen vermoeden. Men zou om dit tot uitdrukking te brengen de eerst genoemde zin kunnen vertalen met: goed, de vrouw is mooi, laten we dat feit bekend veronderstellen . . . Er is bovendien zoals reeds opgemerkt is een duidelijke syntactische overeenkomst tussen *kae* in het derde en het vierde en in het vijfde geval (nl. altijd aan het einde van een woordgroep). Ook Pigeaud blijkt in zijn woordenboek, gezien de wijze waarop hij het artikel *kae* heeft samengesteld, aan te nemen dat er slechts één woord *kae* bestaat. Dit alles in aanmerking nemend geloof ik wel te mogen concluderen tot het bestaan in het moderne standaard-Javaans van slechts één woord *kae*, waarin zich de hierboven besproken betekenisonderscheidingen aftekenen, ondanks de aanwezigheid van twee krama-aequivalenten.

Thans de betekenisonderscheidingen van *iki*.

I. Het lijkt geen twijfel, dat *iki* altijd dient ter aanwijzing binnen de spreesituatie van hetgeen zich bevindt of geacht wordt zich te bevinden in de directe omgeving, ruimtelijk zowel als temporeel, van de spreker. Enige gevallen: *muga-muga kaya nono kuwi këna kaŋgo tulada bānsane aku kowe kiyi* (ER 70, 2, 13—14), moge dat kunnen dienen tot voorbeeld voor mensen zoals jij en ik; *ora Reñ, kowe kiye, gënahe kapriye?* (K 509, 1, 5—4 v.o.), maar (Ga)rèng, wat is er met jou aan de hand (zegt Sëmar als hij de als vrouw verklede Garèng gewaar wordt); *jahat bañët tukañ ñutil kene kiye, ora dëñër wëlas marañ uwoñ* (BD 71, 14—13 v.o.), erg gemeen zijn de zakkenrollers hier, zij kennen geen medelijden (jegens mensen).

II. Direct bij dit gebruik aansluitend komt *iki* voor in zinnen ter aanduiding van een direct volgende nieuwe „message”, bijv. *layaŋe unine kaya iki* (Sg), de brief, de inhoud ervan is aldus (waarop de weergave van de inhoud van de brief direct volgt). Dit *iki* staat in dergelijke zinnen in contrast met *iku*. In een zin als *layaŋe unine kaya iku*, de brief, de inhoud ervan is aldus, is de inhoud al in het voorafgaande weergegeven. Op precies dezelfde wijze worden, naar hieronder nog ter sprake komt, *mëñkene* en *mëñkono* gebruikt.

Minder bekend dan bovengenoemd gebruik van *iki* is het voorkomen

van een anaforsch *ki* dat niet identiek is met de reeds genoemde afkorting van *iki*. Dit *ki* wordt gebruikt wanneer de spreker extra de aandacht van de hoorder wil richten op hetgeen in de onmiddellijk voorafgaande woorden is gesteld. Het kan vaak met Ned. *hoor* of *moet je weten* worden weergegeven. Enige gevallen van gebruik: *mas, aku saiki kěnděl ki* (AMK 31, 21—22), heus hoor, mas, ik ben tegenwoordig flink hoor!; *won tukañe caḍon lanan ki, paq Amat jěñěne* (AMK 31, 4—3 v.o.), want degene die ieder z'n eten geeft, is een man, moet je weten, pak Amat heet hij; *lagi sapisan iki aku kruwu ana pananan jrankin; neq Batawi ora ana ki* (TB 60, 2, 28—29), dat is voor het eerst, dat ik hoor, dat er een snoeperij bestaat die *djrangking* heet, in Batavia heb je dat niet hoor!; *daqtantañ wani apa ora. Bu Mar ya tenis ki!* (TB 72, 2, 3—2 v.o.), ik daag je uit, durf je of niet. Boe Mar speelt ook tennis, moet je weten! In geen van deze zinnen is dit *ki* door *iki* of *kuwi* te vervangen. Dat identificatie met de afkorting *ki* van *iki* bezwaarlijk is, blijkt uit het feit dat terwijl altijd voor *ki* als afkorting *iki* te substitueren is, dit *ki* echter nimmer door *iki* te vervangen is. Men kan verder constateren dat dit *ki* uitsluitend optreedt aan het einde van een woordgroep en, zo deze uit meer dan één woord bestaat, altijd behoort bij de groep en niet dus uitsluitend bij het woord, dat direct aan *ki* voorafgaat.

De vraag rijst of dit *ki* hier, in het verband van de Javaanse pronomina thuishoort. Hoewel ik erken dat een zekere aarzeling gewettigd is, geloof ik toch dat *ki* hier behandeld moet worden en wel om twee redenen. In de eerste plaats zijn duidelijk anaforische karakter. In de tweede plaats de even duidelijke parallellie van dit *ki* met de vierde gebruikswijze van *kae*. Men zou kunnen zeggen: wat een betekenisonderscheiding is binnen de betekenseenheid van *kae*, is hier gebonden aan een eigen klankvorm. Schematisch voorgesteld:

iki	kae
ki	

Tenslotte *iku* en *kuwi*, de normale vormen van de middelste horizontale rij. Hierbij zijn de volgende betekenisonderscheidingen vast te stellen:

I. *Iku* en *kuwi* verwijzen naar de toegesproken persoon of wat tot hem direct in betrekking staat. Voorbeelden: *Janiga takon: lah oleh-olehe ěndi, mboq? ěmboqne: o, kuwi, aku ora tuku oleh-oleh* (LBK 70, 1—2), Djangga vroeg: Zeg waar is wat je voor ons hebt meegebracht, moeder? Moeder: o, (vraag je) dat, ik heb niets gekocht voor jullie thuis; *kowe kuwi pañcen iya woñ murañ saraq woñ piñdah omah bae kañiq ñarěpake baqda* (BD 137, 3—4), jij daar bent toch werkelijk een onmogelijke kerel, dat je waarachtig vlak voor Lebaran gaat verhuizen.

II. Daarnaast komen *iku* en *kuwi* voor ter aanwijzing binnen de spreesituatie van wat temporeel of ruimtelijk niet direct tot de spreker behoort en wat dus niet voor verwijzing middels *iki* in aanmerking komt, bijv. *yah, paqne kuwi le soq sěmbrana* (BD 138, 12 v.o.), ach die man (van mij) telkens met zijn gekheid, zegt Maq Kamprět tegen Nalagarěng als Pětroek Garěng er tussen neemt. In deze zin had zeer goed *kiye* kunnen staan i.p.v. *kuwi*, maar dan was naar Pětroek verwezen als iemand die zich bevindt in de onmiddellijke omgeving van de spreekster.

III. Het derde gebruik van *iku* en *kuwi* is het zgn. generieke gebruik: *jaran iku* of *jaran kuwi* kan betekenen: dat paard dat daar staat, het kan ook betekenen: het paard in het algemeen, paarden. Een enkel voorbeeld: *saběněre manuñsa iku ora ana gěěe, ora ana ciliq* (BD 32, 18), feitelijk is wat de mens aangaat, de een niet meer dan de andere; *neq cara priyayi kuwi, siñ putri ana inarěp, siñ kakui ana in buri* (BD 154, 29—30), bij de prijaji's is het gewoonte, dat de vrouw voorop gaat, en de man volgt. Dit generieke gebruik van *iku* en *kuwi* staat dicht bij het eerste gebruik. *Iku* wijst in beide gevallen op iets dat weliswaar onttrokken is aan de sfeer van de spreker, maar dat anderzijds toch ook positief binnen de spreesituatie wordt gesteld. Er is hier een zekere parallellie met Ned. *je* dat ook in generiek gebruik kan voorkomen, bijv. *je moet hier voor oppassen*, d.w.z. niet de hoorder maar de mensen in het algemeen dienen dit te doen.

IV. *Iku* en *kuwi* kunnen ook terug verwijzen naar delen van de message zelf. Zij vatten dan a.h.w. de inhoud van vaak zeer ingewikkelde woordgroepen nog eens in een woord samen. Regel is dat een pauze dan aan dit *iku* of *kuwi* voorafgaat. Deze pauze kan in samenwerking met de intonatie distinctief functioneren, nl. wanneer *iku* of *kuwi* ook een groep zou kunnen vormen met het woord van de woordgroep dat onmiddellijk aan *iku* of *kuwi* voorafgaat. Zo bijv. *ñgitiq bocah kuwi ora patut*. Wordt na *bocah* een pauze gemaakt,

wordt de stijging van de intonatie afgebroken voor *kuwi* en stijgt na de pauze de intonatie opnieuw, dan is bedoeld: kinderen slaan, dat geeft geen pas (intonatiepatroon: $_ / _ / _$). Stijgt de intonatie ononderbroken tot en met *kuwi*, dan betekent de zin: die jongen(s) slaan, geeft geen pas (intonatiepatroon: $_ / _$). Voorbeelden van dit bekende anaforische gebruik zijn: *in kuta dianaqake gēmintě, kuwi karěpe arěp mběciqake kaanane in kuta kono* (BD 169, 4—5), dat men de steden tot gemeenten maakt, de bedoeling ervan is om de toestanden in de steden te verbeteren; *... neq woñ lanani siñ mlaku ana inarěp, kuwi didělěñ raq ora pantěs...* (BD 154, 27—28), als de man voorop gaat, dat feit, als men dat ziet, dan is dat toch niet behoorlijk, niet waar!; *muñguh kañ kogarani niñcim-iñcim iku kěpriye?* (SK 74, 5 v.o.), wat betreft hetgeen jij bedreigen noemt, hoe zit dat? Vaak is in het Ned. dit *iku* goed te vertalen met: dit feit, deze omstandigheid nu. Hoe gecompliceerd de gevallen kunnen zijn, kan blijken uit de volgende zin: *nagara nanaqake pranatan milih warga gumintěrad minanka kango wakile bansa-bansa kañ dědunui ana in gēmintě kono, kuwi krěsane nagara siji-sijine wakil supaya bisaa migateqake... apa siñ dadi... kaprělwane bansane dewe-dewe mau* (BD 168, 22—26), dat het gouvernement een regeling in het leven roept voor de verkiezing van gemeenteraadsleden als vertegenwoordigers van de verschillende bevolkingsgroepen die in de gemeente woonachtig zijn, daarvan is de bedoeling van het gouvernement dat iedere vertegenwoordiger zal kunnen behartigen wat de belangen zijn van iedere bevolkingsgroep afzonderlijk.

V. Hierbij sluit zich aan het gebruik van *iku* en *kuwi* dat wij hierboven reeds in contrast met *iki* noemden. *Iku* en *kuwi* kunnen niet alleen terug verwijzen naar een deel van de zin waarin zij zelf voorkomen, maar ook naar de zin die onmiddellijk voorafgaat aan de zin waarin zij voorkomen, bijv. *kuwi unine layañe*, aldus de inhoud van de brief. Dit gebruik van *iku* en *kuwi* is zeer frequent in verbinding met de woorden *nalika* en *kañ*, krama *inikañ*. *Nalika iku* betekent toen, op dat tijdstip waarop het in de voorafgaande zin of zinnen medegedeelde plaats vond: *swara lan tandañe ranga Kuwata nalika kuwi mědeni bañět, tēmėnan, ndadeqake girise woñ siñ alaku cidra* (BD 28, 27—28), de stem en de houding van rangga Kuwata waren op dat ogenblik (toen hij de voorafgaande woorden sprak) zeer angstaanjagend, werkelijk, zij wekten bij de misdadigers hevige angst op; *děq kowe dadi nanten aku ora jagoñ, awit nalika iku aku nuju lara bañět* (Sg), toen jij trouwde, was ik niet op het feest, omdat ik op dat tijdstip

erg ziek was. *Kaŋ iku* kr. *inŋaŋ mēnika* betekent: om die zo juist genoemde omstandigheid, en om die reden. Gevallen van gebruik: *bapaq, kula botēn pisan-pisan biŋah, bilih bapaq nantos maŋgih kasusahan inŋaŋ aḡēn makatēn, inŋaŋ punika niyatkula nēdya tētuluŋ datēn bapaq* (MMTj I, 31, 14—16), vader, ik ben helemaal niet verheugd, dat u zulke grote moeilijkheden ondervindt, en daarom is het mijn voornemen u te helpen; *katrēsnaŋku wirwit ciliq nanti sēprene iki, ora kēna taqsabili . . . ruḡamu saya katon ayu . . . kaŋ iku rehniŋ atiku ora kēna taqsayuti maneh, dadi aku kēpēksa nētoqake paŋunēg-unēgiŋ atiku* (GW I, 15, 9—16), aan mijn liefde, die ik van jongs af aan tot nu toe (voor je koester), kan ik niet (meer) weerstand bieden, je werd (voor mij) hoe langer hoe lieflijker . . . en daarom, omdat mijn hart niet meer kan worden bedwongen, moet ik wel uiting geven aan wat mijn hart vervult.

Overzien wij thans de gebruikswijzen van de drie pronomina, dan blijkt duidelijk, dat *iki* altijd wijst naar de spreker zelf of wat direct tot diens sfeer behoort, *iku* in het algemeen wijst naar wat in de spreesituatie niet voor aanwijzing door *iki* in aanmerking komt, en verwijzen *kān* naar de hoorder, maar zulks niet beslist behoeft te doen, terwijl *kae* altijd wijst naar wat buiten de spreesituatie ligt en geen betrekking heeft op de aan de spraakhandeling deelnemende personen.

Na deze semantische beschouwing volgt thans de bepaling van de morfologische valentie van deze pronomina. De mogelijkheden zijn zoals trouwens bij alle pronomina demonstrativa, naar reeds hierboven is medegedeeld, gering. Bovendien zijn zij niet geheel gelijk voor de pronomina van verschillende horizontale rijen. Mogelijk is alleen: 1. suffigering van *-a*: *ikia*, 2. suffigering van *-ne*: *ikine*, 3. verdubbeling, 4. verdubbeling met zgn. vocaalvariatie: *ikà-iki*, 5. prefigering van *saq-*: *saqiki*.

Vormen met suffix *-a* komen uitsluitend voor in zinnen van het volgende type: *kuwia kae, neq kēpētūq ana in dalan, mēsti nāwati, paḡa bae karo liyane* (PPB 8, 5—7), zelfs die (jongen), als hij mij op straat zou tegenkomen, zou hij zeker naar me gooien, net zo als de anderen; *naŋgo pacul ikua, kēna wae ta, woŋ iya pacul-paculku ḡewe* (SIR), ook al gebruik ik die patjoel dan mag dat, want het is immers mijn eigen patjoel.²⁷

²⁷ Aandacht verdient de verdubbeling *pacul-paculku* met achter gevoegd *ḡewe*. Men heeft hier te maken met een vaste constructie, cf. *ya ben, iwaq lehe aveh ibu-ibuku ḡewe koq hara* (KA 6, 1), goed, laat maar, dat vlees heb ik notabene van mijn eigen moeder gekregen.

Door suffigering van *-ne* vindt transpositie naar de woordsoort der substantiva plaats, naar uit de volgende gevallen van gebruik blijkt: *ikine lo sin rusaq* (SIR), kijk, dit er van is kapot; *bapaqmu olehe luna kësusu, lali ikine, gëlis susulna* (Sg), je vader is haastig weggegaan, dit van hem heeft hij vergeten, breng het hem gauw achterna; *kiyene woñ iki tiba* (Sj), dit van deze man is gevallen. In teksten komen *-ne*-vormen zelden voor. Van *ikune* en *kaene* bezit ik geen gevallen van gebruik. Volgens mijn informanten is het evenwel denkbaar dat zij voorkomen, al zal het niet veelvuldig zijn. Nader onderzoek op dit punt is gewenst.

Verdubbeling doet zich alleen voor bij *kae*: *yen kowe don ngarap apa wae, aja mikir kae-kae, munḍaq ora apiq dadine* (Sg), waar je ook mee bezig bent, denk niet aan allerlei andere dingen, anders bereik je geen goed resultaat; *woñ kuwi najan durwe barañ rupa-rupa, mëksa këpeñin kae-kae sin duruñ ana* (Sg), ook al bezit de mens van allerlei, toch blijft hij allerlei begeren wat hij nog niet heeft. Over gevallen van gebruik in teksten beschik ik niet; niettemin is het m.i. zeker dat deze verdubbeling zich in mondeling taalgebruik regelmatig voordoet.

Verdubbeling met vocaalvariatie komt bij alle vormen (maar niet bij de verkorte) regelmatig voor, bijv. *kiye, kiye, bu, engal priksani* (Sj), hier, hier, moeder, kom eens gauw kijken, waarop de moeder zuchtend zegt: *bocah koq kiya-kiye wae* (Sj), wat zit dit kind toch maar steeds *kiye* te roepen. Zo ook: *bocah kuwi rewel, ñjalug ditukoq-ake dolanan, muni ika-iki karo nudini sin dikarëpake* (Sg), dat kind is lastig, het vraagt maar dat men speelgoed voor hem koopt, aldoor maar *iki, iki* zeggend, al wijzend op wat hij wil hebben.

Combinatie van de twee laatstgenoemde formaties is mogelijk: *muni ika-ikia kae, bapaqne mëksa ora ñrewes* (Sg), ook al roept hij telkens *iki, iki*, toch stoort zijn vader zich er niet aan.

In de prefigering met *saq-* zal men, gezien de betekenis aan deze vormen eigen, een transpositieprocédé en wel naar de woordsoort van de telwoorden hebben te zien. Gevallen van gebruik in teksten heb ik niet gevonden. In spreektaal komen zij wel voor, bijv. *gëḍene saqiki*, de grootte er van is zo groot als dit (lett. is één dit). Duidelijk is dit *saqiki* parallel aan het hierboven besproken *saqaku*. Op dezelfde wijze komt *saqiku* voor; of *saqkae* kan voorkomen, is mij niet bekend.

Met dit *saqiki* dient niet verward te worden het zeer frequent voorkomende *saqiki* of *saiiki*, madya *saniki*, krama *samënika* (geschreven meestal: *sapunika*), nu, tegenwoordig. Niet alleen is er een duidelijk betekenisverschil maar er is ook vormverschil. *Saqiki*, zo groot als dit,

heeft altijd de stembandklapper tussen de eerste twee vocalen, *saiki*, nu, komt zonder betekenisverschil soms met soms zonder stembandklapper voor; dit wordt gereflecteerd in de spelling met Javaanse karakters (soms *saiki*, soms *sakiki*, madya *sakniki*). Bovendien komt naast *saiki*, nu, geen *saiku* o.i.d. voor. Naast dit *sa(q)iki*, nu, staat *sa(q)ikine*, dat door enkele grammatica's en door Gericke-Roorda wel vermeld wordt, maar semantisch niet nader ten opzichte van *sa(q)iki* wordt bepaald. *Sa(q)ikine* verschilt van *sa(q)iki* in de eerste plaats doordat het de betekenis kan hebben van: nu eerst, nu eindelijk. Zo bijv. *saikine kěcaṇḍaq*, nu eindelijk heb ik je te pakken, zit je vast, tegenover het vlakke, neutrale: *saiki kěcaṇḍaq*.

Duidelijk blijkt ook deze betekenisonderscheiding in *saikine* uit de volgende zin afkomstig uit een Pétroek-Garèng-dialogoog: *e, nrēti aku saikine karēpe, kaṅ Gareṅ* (BD 163, 32), o, nu begrijp ik pas wat je bedoelt, (broer) Garèng. In de tweede plaats heeft *sa(q)iki* in vergelijking tot *sa(q)ikine* een ruimere betekenis, het is een woord dat het heden aanduidt, onverschillig of dit heden slechts dit moment van de spreker nu dan wel een meer uitgestrekte periode aangeeft: de tegenwoordige tijd waarin de spreker zich bevindt. Wil men bepaald aangeven: dit moment nu, dan wordt *iki* of *kiyi* achter gevoegd: *sa(q)iki iki, sa(q)iki kiyi* (madya *saniki niki*, krama *samēnika mēnika*).

Is er sprake van contrast bijv. door een voorafgaand of volgend *biyen* of *besuq*, dan is *sa(q)ikine* uitgesloten. Zo kan bijv. in zinnen: *lha saiki wis dina Lěbaran*, (TB 177, 1, 1), ha, thans is het Lěbaran en *ben nanise diēnteqake saiki, besuq neṅ tanah sabraṅ muṅ kari ṅguyune* (AMK 23, 4—5), laat (haar) maar, laat ze nu maar uithuilen, later aan de overwal blijft (voor haar) slechts lachen over, *saiki* niet door *saikine* vervangen worden.

In het algemeen lijkt *sa(q)iki* tegenover *sa(q)ikine* de niet-gekenmerkte vorm, met een vlakke, onnadrukkelijke betekenis. Zo is in de emotionele zin: *mara, kajaba paṅkat saradaḍu karo mantrus, paṅkat apa, hara, siṅ saikine ora dilēboni in woṅ wadon?* (BD 163, 27—29), zeg eens, behalve de functie van soldaat of matroos, welke functie, zeg, worden heden ten dage („vandaag de dag”) niet door vrouwen bekleed?, *saikine* geheel op z'n plaats.

Behalve de madya-vorm *sa(q)nikine* komt in sommige teksten ook *sapunikane* voor, bijv. *kula lajēṅ dipun-suduqi kalih pun Janaka, kula mlajēṅ, sapunikane kula taksih dipun-bujuṅ* (L. Th. Mayer, Vier en twintig schetsen van wajangverhalen, 1883, p. 221, 11—12), ik werd herhaaldelijk gestoken door Djanaka, ik nam de vlucht, nú nog word

ik als maar door hem nagezet. *Sapunikaniṣun* is de normale kramavorm: *Ingih makatēn naq, nanin sapunikaniṣun dados murid calon dukun bayi* (DjP 65, 9—10), inderdaad jongen, maar ze is tegenwoordig leerlingkinderverpleegster.

Naast *sa(q)ikine* komt eveneens voor *saikimu*, bijv. *bēt, dipēdan gulune karo cēlaṭu: mati kowe saikimu* (KA 59, 24—25), rang, hij gaf hem een slag in zijn hals zeggend: nu is het subiet met je gedaan, nu is je laatste uur geslagen! Hier zou vervanging van *saikimu* door *saiki*, de zin veel van zijn expressieve kracht ontnemen. Uiteraard komt *saikia* bijv. in verbinding met *kae* voor: *saikia kae, iya isih ana siji loro, nanin ora kaya deq isih swargi* (SR 58/59), goed, zelfs tegenwoordig zijn er inderdaad nog wel een of twee, maar het is toch niet zo als ten tijde dat Zijne Hoogheid nog leefde.

Zoals reeds hierboven bij de algemene karakteristiek is opgemerkt, zijn er slechts twee combinatiemogelijkheden van deze pronomina onderling, nl. *iki-iku* en *iká-iki*, niet te verwarren met *ikà-iki*, de verdubbeling met klankvariatie die wij reeds besproken hebben. Zo kan bijv. in de zin *mēnawa anaqe njalug iki-iku, mēsti dituruti* (Sg), als het kind om dit of dat vraagt, dan krijgt hij zeker zijn zin, inplaats van *iki-iku* ook zeer goed *iká-iki* staan. Het verschil tussen beide composita is gelegen in het feit dat *iki-iku* meer naar een beperkte, in de situatie van het spreken voorhanden zijnde verscheidenheid verwijst, *iká-iki* daarentegen ook wijst op alle mogelijke dingen (speelgoed bijv. in dit geval) ook buiten de situatie van het ogenblik gelegen. Deze combinaties kunnen zelf weer gecombineerd worden met het suffix *-ne*, zo bijv. *mula uga kēpenaq bañēt tanduqe Hartati, ora ana ika-ikine, malah Hartati bisa nandुqake rasa wēlase maraṅ priyayi sakaliyan mau* (DjP 55, 6—8), daarom was ze volkomen op haar gemak, er was niet dit of dat (d.w.z. geen enkel) gevoel van gêne, ja zelfs kon ze medelijden betonen jegens die mijnheer en mevrouw.

Ten aanzien van de valentie zullen wij ons, gezien het feit dat het valentie-onderzoek van het Javaans nog nauwelijks begonnen is, tot enkele opmerkingen beperken, die een voorlopig karakter dragen. Het volledigst zullen we zijn over de mogelijkheden van groepsvorming van de pronomina onderling.

De pronomina van de *iki*-serie kunnen naar bekend is, deel uitmaken van zeer verschillende woordgroepen.

In de eerste plaats maken zij deel uit van verschillende typen van onderwerp-gezegde groepen: bijv. *iki wone*, dit is de man; *iki bēnēr*, dit is juist, of met inversie *lērēs mēnika*, juist is dat.

In de tweede plaats kunnen zij in substantief-groepen en in verbinding met eigennamen voorkomen; voor een dergelijke groep is het een absolute eis dat het pronomen het substantief volgt, waarbij het echter niet noodzakelijk is dat het er onmiddellijk op volgt: *Maryati iku*, die Maryati, cf. *won iku*, die mensen, met *won tĕlu iku*, die drie mensen.

In de derde plaats komen de pronomina van de *iki*-serie veelvuldig voor in combinatie met exclamatieve woorden die de aandacht van de spreker op een bepaald element van de situatie richten. Bekend zijn zo de combinaties met *lo*, kijk, en met *hla*²⁸ en *lah* (bijv. *iki lo*, kijk hier is het, voici!; *kae lo*, voilà; *hla kuwi*, nu, daar heb je het, dat veel emotioneler is dan *lah kuwi*).

In de vierde plaats vindt regelmatig verbinding plaats met tijdaanduidende woorden, waarvan nader onderzoek nog moet uitmaken of en in hoeverre zij een of meer morfologische categorieën vormen. Daarbij kan men in het algemeen opmerken, dat woorden die het heden aanduiden, zoals bijv. *saiki* en *samanke* gecombineerd kunnen worden met *iki*, woorden die het verleden aanduiden veelvuldig met *kae*, bijv. (*deq*) *biyen kae*, toentertijd.

In de vijfde plaats kan vooral *iku* gecombineerd worden met verba, waardoor de groep een zelfde valentie krijgt als de groep substantivum + *iku*, bijv. *tuku baran-baran kuwi gampān, mbayar sin anel* (Sg), allerlei kopen is gemakkelijk, betalen is moeilijk; *ñĕkarakĕn punika botĕn gampil*, (een prozastuk) omzetten in tĕmbang (dat) is niet gemakkelijk. In dergelijke gevallen wordt altijd de generieke betekenisonderscheiding van *iku* geactueerd.

Wat de verbindingsmogelijkheden binnen de woordsoort der pronomina aangaat, zij kunnen met de pronomina personalia groepen vormen, waarbij de *iki*-serie altijd achter de personalia komt; slechts telwoorden en locale demonstrativa kunnen de pronomina personalia van de *iki*-serie scheiden, cf *aku iki, kowe iku, deweque kae*, maar bijv. *aku kene iki, aku tĕlu iki*, of ook *aku tĕlu kene iki*, wij drieën hier. Het meest frequent zijn de groepen van pronomina uit dezelfde horizontale rij, er zijn echter ook andere combinaties mogelijk, terwijl weer andere zijn uitgesloten. *Iki* kan behalve met *aku*, ook met *kowe* en *deweque* een groep vormen. *Iku* slechts met *kowe* en *deweque, kae* uiteraard slechts met *deweque*. In schema gebracht:

²⁸ Zoals zovele exclamaties heeft *hla* een anomale structuur; de schrijfwijze *hl* staat voor een eigenaardige geaspireerde *l* die overigens in het Javaans in geen enkel woord voorkomt. Ook de à-variant van het A-foneem is anomaal.

	iki	iku	kae
aku	+	—	—
kowe	+	+	—
ḍeweḡe	+	+	+

Met het compositum *aku-kowe* kan zowel *iki* als *iku* een groep vormen, *kae* uiteraard niet.

Met de pronomina interrogativa et indefinita kunnen zij naar te begrijpen valt niet direct verbonden worden, behoudens in bepaalde onderwerp-gezegde groepen: *sapa kuwi*, wie is dat! *apa iki*, wat is dit?

Tenslotte komen de pronomina van de *iki*-serie voor in enige vaste verbindingen met andere woorden; zo komt uitsluitend *iku* voor in combinatie met *iya*, *mau* alleen met *kae*.

3. De *kene*-serie

Daar verkorting bij de locale demonstrativa niet optreedt en er geen afzonderlijke *madya*-vormen voorkomen, bevat deze serie slechts 6 vormen. Het bij Pigeaud als gewestelijk *krama* bij *kene*, *kono* en *kana* vermelde *mriki*, *mriku* en *mrika* was aan onze informanten onbekend. In teksten ben ik hen niet tegengekomen.

Ngoko	Krama
kene	ńriki
kono	ńriku
kana	ńrika

In het algemeen is het onderscheid tussen *kene*, *kono* en *kana* parallel aan dat wat tussen *iki*, *iku* en *ika* bestaat. *Kene* betekent: hier bij de spreker van de uiting, waarin *kene* voorkomt, *kono* daar bij de hoorder van de uiting, waarin *kono* voorkomt, *kana* daar ginds buiten de spreesituatie. Voorbeelden: *in tanaha ḍewe kene iki* (BD 143, 24), in dit eigen land hier; *in pulo kono kuwi mau* (BD 144, 4), op dat eiland daar; *běciḡe měńana kantoran kana* (BD 128, 33), laten we maar liever gaan naar mijn werkkamer daarginds. Duidelijk is het verschil tussen

kene en *kono* enerzijds en *kana* anderzijds: *yen koggoleqi kene kono wae mańsa bisaa oleh; siń ana kana lo, iń kuća siń gęde upamane Surabaya* (Sg), als je het alleen maar hier of daar in de omgeving zoekt, zul je het onmogelijk vinden; waar het wel is, dat is ginds, in een grote stad als Soerabaja. Bekend is eveneens dat in de spreektaal *kene* en *kono* kunnen staan resp. voor *aku* en *kowe*, terwijl *kana* kan betekenen: hij daar; zo bijv.: *neq ńanti kaume węruh kene pađa main brij, raq iya murin-murin tęmęnan* (BD 139, 4—3 v.o.), als het zo ver komt dat de *kaum* ziet dat wij aan het bridgen zijn, dan is hij natuurlijk echt verstoord; *we, hla ora gęnah, kono siń ńajaq, tęka kene siń dikon mbayari* (BD 154, 14—15), nou, dat is toch geen manier, hij nodigt uit, maar ik moet waarachtig betalen; *kene aręp marani, kana koq ńlunani* (Sj), ik wil er naar toe, en nu wil hij er waarachtig vandaan! Bij de corresponderende krama-vormen is dit gebruik niet mogelijk.

Verder komen *kene*, *kono* en *kana* veelvuldig voor in zinnen waarin een verzoek wordt gedaan of een bevel gegeven. Voorbeelden: *ęlo koq bęni-bęni . . . kene mlębu kene . . . ana pręlu apa?* (AMK 49, 6—7), he, zo laat nog . . . hier, kom binnen, hier, . . . wat is er? (tegen een late onverwachte bezoeker); *bođa kowe kuwi, Mblęg, kene taqtuluęake* (BG I, 17, 18), je bent dom, (Goe)mblęg, hier, ik zal eens voor je met de blaaspijp schieten; *kono lńgiha đewe iń kursi, sibu kęsęl koqlęndoti* (Sg), daar, ga nu eens zelf in een stoel zitten, moeder is moe van dat tegen haar aanhangen van jou; *koq sięmboq ora sugih, ya gene ta? Ya ęmbuh, takona đewe kana* (AMK 5, 22—24), hę, is moeder niet rijk, hoe komt dat toch? Dat weet ik heus niet, vraag het haar zelf maar, daarginds; *wis kana turu, Subiyah, sesuq neq kawanan* (WG 28, 7—6 v.o.), genoeg, ga nu maar slapen, Subiyah, anders word je morgen nog te laat wakker. Duidelijk is het waarom in deze zinnen in het ene geval *kene*, in het tweede *kono*, in het derde *kana* wordt gebezigd. Ook in deze zinnen richt *kene* de attentie van de hoorder op de spreker, *kono* op de hoorder zelf, terwijl *kana* verwijst naar iets dat nog buiten de spreesituatie ligt. In dit soort zinnen staan deze pronomina als regel onverbonden met andere woorden aan het begin of het eind van de zin. Slechts een woord als het de discussie afsluitende *wis* kan aan hen voorafgaan.

Speciale vermelding verdient voorts het gebruik van *kono* na tijds-aanduidingen in de betekenis van ongeveer, omtrent, in de buurt, bijv. *iya sesuq-sesuq kono yen kobęr* (TjB I 38, 3—5), ja later eens als ik tijd heb; *mboqmęnawa, ęmben-ęmben kono gamęlan Đayaq, Papuwah. jańilan . . . pađa dilęboęake rađiyo* (K 455, 1, 9—4 v.o.), misschien,

later in de toekomst, worden de Dajakse, de Papoease gamēlan, de djañlan wel allemaal voor de radio ten gehore gebracht. Dit gebruik van *kono* vindt een zekere parallel in *ñono*, dat eveneens achter tijdsaanduidingen voorkomt: *matura wae, suq ěmben ñono, ora susah dipunđut, bakal taqaturake đewe* (BD 131, 11—12), zeg maar overmorgen, naar ik vermoed, 't behoeft niet gehaald te worden, ik zal 't zelf brengen. Er is evenwel verschil in betekenis; *kono* staat achter vage, onbepaalde tijdsaanduidingen, *ñono* na woorden die een precies bepaald tijdstip aangeven; *kono* en *ñono* zijn dan ook in bovengenoemde zin niet voor elkaar te substitueren. Het is de vraag of dit *ñono* wel enig verband onderhoudt met *ñono* = *měnkono*. Wij komen bij de behandeling van de *měnkene*-serie hier nog op terug. Ook de krama-vorm *ñriku* komt op deze wijze voor, bijv. *ěmben-ěmben ñriku, yen sěla damělan, kula đatěñ griya sampeyan* (Sg), overmorgen of zo, als ik vrij heb, kom ik bij u thuis.

De volgende combinaties van de pronomina locativa zijn mogelijk: 1° *kene-kono* (krama: *ñriki-ñriku*), 2° *kana-kene* (krama: *ñrika-ñriki*). Voorbeelden: *saiki jaman kamañuan, zus, anane běbasan: kěbo manut gudel, wis tumindaq in kana-kene* (MMTj I 27, 18—19), nu is het de tijd van de vooruitgang, zus, het spreekwoord: de (buffel)koe volgt het kalf, geldt tegenwoordig overal (ginds en hier); *wah kana-kene katon ijo riyo-riyo* (OOA 55, 14—15), o, overal zag het er fris groen uit. Het verschil in betekenis van dit *kana-kene* met *kene-kono* komt duidelijk uit in de volgende zin: *kowe dolana kene-kono wae, aja adoh-adoh, yen taqundañ ben ndañ těka* (Sg), ga maar hier of daar spelen, maar niet te ver, opdat als ik je roep, je gauw komt.

Op basis van *kene, kono* en *kana* zijn vier, misschien vijf morfologische procédé's mogelijk: 1. suffigering van *-a*, 2. suffigering van *-ne* (krama: *-nipun*), 3. verdubbeling, 4. verdubbeling met zgn. vocaalvariatie, 5. suffigering van *-ake*²⁹ (krama: *akěñ*). Enige gevallen van gebruik:

Ad 1: ana kenea kae aku nuju ribut ora koběr inlatake woñ liwat (Sj), ook al was ik hier, ik was toevallig druk in de weer en had geen tijd om op de voorbijgangers te letten.

Ad 2: kenene, lo sin kěna (SIR), hier, zeg ben ik geraakt; *kenene ora miwiti ala, koq konone nantañ najaq kěrěnan* (Sg), deze kant (= wij

²⁹ De procédé's worden hier slechts aangeduid met een van de alternanten; een volledige vermelding van alle alternanten (bij *-ake* dus bijv. *-qake* en *-qakěñ* met vocaalwisseling) kan achterwege blijven omdat deze reeds vroeger beschreven zijn en algemeen bekend mogen worden geacht.

hier) is niet begonnen met hen iets kwaads te doen, en daar gaat notabene de andere kant (= zij daar) ons uitdagen om te vechten; *dikira lupute baŋsa Tion Hwa, iya woŋ konone, mulane iya mēnēn bae* (AMK 38, 3—2 v.o.), hij dacht: zoal niet een Chinees, dan toch zeker iemand van daar (nl. uit de Lampongs), daarom zweeg hij maar; *lan̄kuŋ asri malih tētinalan in̄kaŋ wontēn in̄ rēdi Muriya, peranan in̄kaŋ cēlaq katiŋal ijēm sēpuh, in̄kaŋ tēbih ijēm ēnem, in̄rikanipun malih jēne tuwŋn klawu* (PTT I 28, 4—6), nog fraaier was het gezicht op de Moerja, de dichtbij gelegen delen zagen er donkergroen uit, wat ver af was, was lichtgroen, nog verder weg was het geel en grijs. In deze zinnen zouden eveneens de pronominale vormen zonder suffix hebben kunnen staan. De vormen met suffix zijn echter emfatisch in vergelijking tot de suffixloze vormen. Bekend is speciaal het gebruik van *neŋ kanane* voor: daarginds, in de wereld van de droom, bijv. . . . *sababe aku iya n̄impi; neŋ kanane ali-aliiku iki kēcēmpluŋ sumur* . . . (WG 100, 11—12), . . . omdat ik ook gedroomd heb; daar ginds in mijn droom viel deze ring van mij in de put.

Ad 3: wis lumrahe woŋ arēp maju ya kudu mabur tēkan kana-kana, masa muŋ arēp n̄uŋdēr ana in̄ desa bae (TB 68, 2, 12—10 v.o.), het is normaal dat mensen die vooruit willen, bereid moeten zijn overal heen uit te vliegen, het is toch uitgesloten dat ze maar altijd in het dorp blijven hokken; *bēnanipun banawī Sirayu* . . . *ugi damēl gugupipun para tētīyaŋ in̄rika-ŋrika* (PPT I 16, 10—7 v.o.), de overstroming van de Sirajoe bracht ook de mensen overal tot ver in het rond in verwarring.

Ad 4: siŋ duwe omah sasat tanpa leren muni kenā-kene, akon luŋguh dayoh siŋ pađa tēka (Sg), de gastheer zei practisch onophoudelijk: „hier, hier”, al de aankomende gasten verzoekend plaats te willen nemen.

Ad 5: onze gegevens betreffende transpositie naar de verba middels suffigering van -ake zijn zeer beperkt. In de 23 schetsen van wajang-verhalen die door te Mechelen zijn uitgegeven, komt eenmaal (p. 318, 3—4) keneqna voor, de imperatief die bij dikeneqake hoort, met de betekenis van: geef hier! Ik acht het echter geenszins uitgesloten dat deze transpositiemogelijkheid zich geregelder voordoet dan de schaarse gevallen uit teksten doen vermoeden.

De syntactische valentie van *kene* enz. is in grote lijnen dezelfde als die van de pronomina van de *iki*-serie. Zeer frequent is de groep met de praepositie *in̄* (*in̄ kene*, hier, op deze plaats, *in̄ kono*, daar bij jou, *in̄ kana*, daar ginds). Bij de krama-vormen klinken geen twee velare nasalen na elkaar, men hoort er slechts één; niet *in̄-ŋriku* dus, maar altijd *in̄riku*; bij verdubbeling: *in̄rika-ŋrika*, overal ginds.

Opgemerkt dient te worden dat speciaal de groep *in kono* niet alleen locale maar ook temporele betekenis kan hebben: . . . *in kono lagi gëlëm goleq pañupajiwā in babagan pañgaotan* (ER 94, 2, 31—33), toen eerst wilde hij zijn levensonderhoud zoeken in het bedrijfsleven; *in kono bañjur didadeqake patih lan dipeq mantu* (OOA 105, 6—5 v.o.), toen werd hij vervolgens door hem tot patih verheven en tot schoonzoon genomen; *anaqe lara . . . lara - lara - nanti dadi lan patine*; *in kono Martin ěnteq pañarĕp-arĕpe* (K 1249, 2, 12—14) zijn kind was ziek - ziek - (steeds maar) ziek, tot het zelfs stierf; toen was het (zo ver) dat Martin al zijn hoop verloren had.

4. De *mĕnkene*-serie

Deze serie omvat de volgende vormen:

	N g o k o			K r a m a		M a d y a				
	I	II	<i>verkort</i>	I	II	I	II	<i>verkort</i>		
A	mĕnkene	— nene	ene	}	mĕkatĕn — natĕn	mĕketĕn	— netĕn	ketĕn	}	tĕn
B	mĕnkono	— nono	no (mono?)			mĕkotĕn	— notĕn	kotĕn		
C	mĕnkana	— nana	(mana?)			mĕkatĕn	— natĕn	ketĕn		

Het eerste wat bij deze serie opvalt is dat men niet met één, maar met twee parallele reeksen te maken heeft. Het enige betekenisverschil tussen hen is dat reeks I een iets formeler karakter draagt dan de tweede en in verzorgde spreektaal en in geschreven taal overweegt. In vlotte dagelijkse spreektaal daarentegen zal de tweede serie vooral voorkomen, al wil dit niet zeggen dat met name *mĕnkene* en *mĕnkono* dan in het geheel niet gebruikt zullen worden. Parallel aan wat we bij de *iki*-serie constateerden zijn *mĕkatĕn* en *natĕn* de krama-vormen die tot de standaardtaal gerekend worden en zijn *mĕketĕn*, *mĕkotĕn* en *netĕn*, *notĕn* dialectische krama-vormen; zij worden ook gehanteerd in het zgn. madya. Behalve deze 12 vormen komen ook nog enige verkorte vormen voor: *ene* en *no* zijn verkortingen van *nene*, resp. *nono*; waar ze voorkomen kunnen ze steeds door deze twee laatste vormen worden vervangen zonder betekenisverschil. Aan hen en aan *mono* en *mana* zal hieronder nog nader aandacht worden geschonken. *Ketĕn* en *kotĕn* zijn

verkortingen van *mĕketĕn* en *mĕkotĕn*; men vindt hen in *madya* en in dialectisch *krama*; hetzelfde geldt voor het dialectische *tĕn*, dat formeel zowel een verdere verkorting van de vormen van serie II als een verdere verkorting van *ketĕn* of *kotĕn* kan zijn.

Het betekenisverschil tussen de drie horizontale rijen loopt in het algemeen parallel met dat tussen *iki*, *iku* en *kae*. Op een aantal punten is de parallellie bijzonder treffend, naar hieronder nog blijken zal.

Mĕnkene betekent zo als dit hier, aldus, zoals de spreker van de zin waarin *mĕnkene* voorkomt, bij zich zelf aanwijst: *klambi kaya mĕnkene* (of *niene*) *yen koqrĕgani sĕringit mańsa payua* (Sg), zo'n baadje als dit, als je er een rijksdaalder voor vraagt, doe je het nooit van de hand (situatie bijv. spreker heeft het baadje in de hand ter beoordeling). Hierbij sluit zich aan het zeer frequente gebruik van *mĕnkene* ter verwijzing naar wat komt, bijv. *ijabe pańanten siń sarana dipadańi iń obor pirań-pirań atus, tata-carane mĕnkene* (BD 147, 6—5 v.o.), de huwelijksluiting die plaats vond bij het licht van (ettelijke) honderden fakkels, het ceremonieel ervan was aldus . . . (en dan volgt daarop de uiteenzetting van de spreker hoe het was); *crita mĕnkene iki ora bĕciq diruńoqake iń bocah* (Sg), zo'n verhaal als dit is niet geschikt om door kinderen te worden aangehoord. Het verhaal moet dan nog worden verteld. Had er *mĕnkono* gestaan, dan was het verhaal gedaan en had men te maken met een observatie achteraf. Het lijkt overbodig om deze twee betekenisonderscheidingen van *mĕnkene* uitvoerig toe te lichten. Iedere tekst bevat legio gevallen van gebruik van *mĕnkene* met deze twee betekenisonderscheidingen. Ik beperk mij tot het volgende duidelijke geval: *ora mĕnkono kańmas, mĕnkene dadine binuńku* . . . (SS 157, 15—16), neen, zo was het niet (zoals jij hebt uiteengezet), broer, zo (als nu volgt) is mijn verwarring ontstaan.

Mĕnkono, zoals dat, zoals dat zo juist is uiteengezet, zulk een, dient behalve om terug te wijzen naar feiten of omstandigheden die aan de zin, waarin *mĕnkono* voorkomt, zijn voorafgegaan, ook in het algemeen om te wijzen naar datgene waarop niet door middel van *mĕnkene* en *mĕnkana* kan worden verwezen. D.w.z. het wordt gebruikt zodra er niet naar iets in de onmiddellijke omgeving van de spreker of naar iets wat onmiddellijk met hem in verband staat, wordt gewezen en zodra het niet gaat om een modale verwijzing naar iets wat bepaald buiten de spreek situatie ligt of geacht wordt te liggen, zo bijv. *jariq mĕnkono rupane koq rĕga limań rupiyah, kĕlarańĕn* (Sg), een kain die er zo uitziet (als daar bij jou of zoals daar ligt), en die notabene vijf gulden kost, dat is te duur. Hier zou *mĕnkana*, voor *mĕnkono* gesub-

stitueerd, betekend hebben: die kain die daar ginds zich bevindt, of die kain waarover we het toen, bij die gelegenheid hebben gehad.

Er is echter nog een derde onderscheiding in de betekenis van *měnkono* en *nono* aan te wijzen, een onderscheiding die geheel dezelfde is als bij *iku*; *měnkono* kan ook generiek gebruikt worden: *bańsa luhur měnkono, najan mlarat isih diajeni woń* (Sg), mensen van adel worden, ook al zijn ze arm, toch nog geëerd; *bocah nono pintěra dikaya napa, městi kalah akal karo woń tuwa* (Sg), kinderen ook al zijn ze nog zo knap, leggen het toch in verstand tegen ouderen af.

Zich aansluitend bij deze generieke waarde komt *měnkono* ook voor ongeveer in de betekenis van: zó, d.w.z. op zichzelf genomen, alleen, slechts, wat betreft. Vaak verleent het aan het voorafgaande woord slechts een zeker reliëf. Gevallen van gebruik: *rupane měnkono ora bagus, nanin pintěre tanpa tandin* (Sg), zijn uiterlijk — dat alleen genomen — is niet knap, maar zijn intelligentie is niet te evenaren; *děděge měnkono enđeq, jěbul rosa* (Sg), van gestalte is hij klein, maar hij blijkt toch sterk te zijn; *pańcene mankono iya kěsěl banět, nanin kěpriye mēneh, sanđananku duruń pađa gariń* (PPT I 57, 23), ja eigenlijk (d.w.z. alleen op de feiten gelet) ben ik erg moe, maar wat wil je er aan doen, mijn kleren zijn nog niet droog.

Verder komt vooral *nono* en bij afkorting *no* in het bijzonder aan het eind van de zin frequent voor met een soort affectieve betekenis die in het Nederlands ongeveer weer te geven is met: hoe vind je zo iets, stel je voor, waarachtig. Gevallen van gebruik: *o, bocah kwwi! ana ragańan rana diańgo tungańan nono!* (LBK 48, 10—9 v.o.), die kinderen toch! een houten raam van een schutsel wordt waarachtig gebruikt om op te rijden! (zegt moeder boos tegen de kinderen als ze treintje spelen met het houten geraamte van een schutsel); *muduna, raq iya rusaq no měńko* (LBK 48, 9—8 v.o.), ga er af, dadelijk gaat hij immers kapot (zegt de moeder vervolgens); *Ma, kowe ora rosa nono* (LBK 77, 30—31), (Dar)ma, je bent niet stèrk; *yah ene ki ana nanten no* (BG II 42, 22), op zo'n uur als dit nog een bruiloft!

Worden deze twee laatste betekenisonderscheidingen van *měnkono* of *nono* geactueerd dan kunnen zij zonder aanwijsbaar betekenisonderscheid vervangen worden door *mono*. Zo is mogelijk: *gajah mono gěđe lan rosaa kae, kěna direh manuńsa* (Sg), aan olifanten hoe groot en sterk ze ook zijn, kan de mens zijn wil opleggen; *mula pasa mono yen ditěmėnani kanđi ati siń rěsiq bisa nedap-edapi pikolehe* (OOA 83, 12—14), daarom, wanneer men het vasten ernstig (en) met een rein gemoed opvat, dan kan het nut ervan verbazingwekkend zijn; *anane*

pranatan gawe omah . . . karĕpe mono iya apiq banĕt (BD 166, 3—1 v.o.) dat er een verordening is voor het bouwen van huizen . . . de bedoeling er van is heel mooi; *aku mono sagleṭaq-gleṭaqe* (PPT I, 57, 28), wat mij betreft, ik (slaap wel) waar ik maar kom te liggen. In spreektaal is dit *mono* uiterst frequent; veelvuldig treft men het aan na woorden als *sañatane*, *pañcene*, *sajaqe*. Op grond van de substitutiemogelijkheid van *mono* voor *mĕñkono* en gezien het feit dat *mono* in deze gevallen nooit te vervangen is door *sĕmono*, en in aanmerking genomen de in gebruik zijnde procédés van inkorting lijkt het voor de hand te liggen om dit *mono* als een verkorting van *mĕñkono* te beschouwen.

Aandacht verdient voorts de combinatie *ora ñono* (kr. *botĕn natĕn*) die in conversatie veel wordt gebruikt, wanneer men op een ander onderwerp overgaat, bijv. *ora ñono, kañ, kowe neq turu apa iya kĕpenaq* (OOA 13, 9—8 v.o.), maar nu heel wat anders, slaap je goed? Onzeker is het of men in dergelijke gevallen wel *ora mĕñkono* gebruikt.

Tenslotte *mĕñkana* en *ñana*. Deze worden in de eerste plaats gebruikt in de betekenis van zoals daar ginds, zoals toen indertijd, zo groot als daar ginds. Gevallen van gebruik: *wayah mĕñkana kuwi si Karya duruñ tani, raq aneh, sabab adate jam nĕm wis ana sawah* (Sg), is Karja zólaat nog niet op, wat vreemd, gewoonlijk is hij immers om 6 uur al op de sawah; *apa gunuñ ki (= kuwi) yen dicĕḍaqi iya alus kaya ñana kae* (OOA 5, 4—5), zijn bergen als je er dichtbij komt werkelijk zó glad (zoals men daar in de verte ziet)?; *bocah kaya mĕñkana rupane koq ñaku bagus* (Sg), de jongen die er zo uit zag als we toen bij die gelegenheid zagen, beweert notabene dat hij knap is!

Daarnaast komen *mĕñkana* en *ñana* voor met een betekenis die vergelijkbaar is met *kae*, die bekende, zoals je weet. Men zou dan *mĕñkana* en *ñana* kunnen weergeven met: zoals dat kan gebeuren, zoals dat zou kunnen zijn, zoals men zou kunnen denken. Wordt van *mĕñkana* of *ñana* deze betekenisonderscheiding geactueerd, dan zijn deze woorden door *mana* te substitueren. Dit *mana* is in spreektaal zeer frequent, frequenter naar het lijkt dan *mĕñkana* en *ñana*. Het gebruik is gebonden aan zinnen waarin een veronderstelling wordt gemaakt, d.w.z. in zinnen met *upama* of *engane* of wel aan een verbale irrealiteitsvorm. Gevallen van gebruik: *upama lalakone paq ĕe ditulisa mana, bisa dadi buku gĕḍe* (TjB I 36, 2—1 v.o.), gesteld dat men alles wat oom meegemaakt had zou opschrijven, zoals men dat zou kunnen doen (zoals anderen dat wel doen), dan zou er een groot boek ontstaan; *tujune ora ana putri liwat, engane ana mana geq kruñu nĕndikane kanmas mau, baya*

aṅgone maleroq nanti tēluṅ dina (SR 14/15), gelukkig liepen er geen jonge dames voorbij, als dat wel zo geweest was, wat heel goed zou hebben gekund, dan zouden ze indien ze uw woorden gehoord hadden, wel drie dagen lang met schuine blikken van afkeer gekeken hebben; *nēndi ana tēka-tēka bañjur nēsu, cocode urab-uraban, polahe briga-brigi kaya baṅsat, kaya diwēdenana mana* (BD 37, 6—7), hoe is het mogelijk dat je nauwelijks gekomen, meteen maar kwaad wordt, maar gemeen begint te schelden, een dreigende houding aanneemt als een boef, alsof men bang voor je zou zijn, (zoals je denkt dat wel zou kunnen gebeuren). Evenals in het geval van *mono* nemen wij op dezelfde gronden aan dat *mana* een afkorting is van *mēṅkana*.

Volledigheidshalve vermelden wij nog dat in lakon-teksten *maṅkana* voorkomt als deftige vorm in plaats van *mēṅkene*, bijv. in de lakon Kurupati rabi ed. te Mechelen p. 203: *maṅkana paṅudasmaraṅniṅ driya sri bupati in Madura*, zo (als thans volgt) was hetgeen in het hart van de vorst van Madura omging.

Slechts pronomina van de eerste en van de tweede horizontale rij kunnen worden gecombineerd: *mēṅkene-mēṅkono / nēne-ṅono* is de enige welke schijnt voor te komen met de betekenis *zus en zo*, allerlei bijv. *ditakoni mēṅkene-mēṅkono, mēṅṅ bae, sasat kaya wonṅ bisu* (Sg), hoewel men *zus vroeg en zo vroeg*, hij zweeg maar, als was hij een stomme. Gevallen in teksten zijn wij tot dusverre niet tegengekomen.

De morfologische procédés die bij deze pronomina mogelijk zijn zijn de volgende: 1. suffigering van *-a*, 2. suffigering met *-ne*, 3. verdubbeling, 4. verdubbeling met zgn. vocaalvariatie, 5. suffigering van *-ake*, 6. suffigering met *-i*.

Ad 1: De vormen met *-a* vindt men in wensende of veronderstellende of concessieve zinnen: *muga-muga sabañjure tansah mēṅkonoa* (TjB I, 87, 8—9), moge het in het vervolg steeds zo zijn; *ṅonoa kuwi, boq sesuq wae, ta, le, bali* (RS 56, 11), ook al is dat zo (nl. dat je morgen op school in Lawang moet zijn), keer toch morgen maar terug, jongen; *tēna nika botēṅ kēmbaṅ kalih kamas* (KA 11, 7), ook al is dat zo, deze (kain) past niet bij (die van) mijn broer. Vaste combinaties waarin deze *-a*-vormen voorkomen, zijn 1) met achtergevoegd *kae*: *mēṅkonoa kae, koq iya mēksa kuraṅ marēm, neq ora diuṅduh dēwe* (AMK 63, 2—3), ook al is dat zo, toch is hij werkelijk niet voldoende gerust, als hij ze niet zelf oogst, 2) met voorgevoegd *soq*: *soq mēṅkonoa si Sumardi iku kēna ināraṅ kagēden ēṅdas kuraṅ utēk* (MMTj II, 5/6), als het zo is (als ik het goed begrijp) dan mag men zeggen dat die Sumardi een te groot hoofd heeft en te weinig hersenen.

Ad 2: Het geringe materiaal wettigt de conclusie dat deze formatie wel mogelijk is, maar zelden voorkomt. Er is geen eenvormigheid in de van informanten verkregen gegevens. Volgens Slamet Roosman, onze uit Semarang afkomstige informant, komt een vorm als *nenene* wel voor, welke nadrukkelijker is dan de suffixloze vorm, bijv. *gambar kaya nenene ki karēpe piye ta* (SIR), zeg, zó'n tekening wat is de bedoeling daar wel van. Uit het materiaal van mijn informant-assistent Soegiarto, afkomstig uit Solo, blijkt dat door suffigering transpositie naar de substantiva plaats vindt: *Karya sabane saiki in bambon, nonone iku sēbab ñakot olehe madat* (Sg), Karja gaat nu vaak naar de opium-kit, dat dit zo is komt doordat hij aan het schuiven verslaafd is geraakt.

Ad 3: Gevallen van verdubbeling blijken zeldzaam te zijn; het enige geval waarover we beschikken is de zin *pañcen larañ, niñ raq dudu barañ siñ nono-nono kuwi* (BG II 61, 9—10), inderdaad, kostbaar, ja maar natuurlijk niet zulk soort dingen (zoals jij daar laat zien). De verdubbeling lijkt hier diversiteitsbetekenis te hebben, maar dit ene geval is uiteraard niet voldoende voor het trekken van een conclusie in deze. Syntactische verdubbeling in contrastzinnen komt wel regelmatig voor: *notēn-notēn niku, raq margi sakiñ lēpate piyambaq* (BD 78, 9 v.o.), dat dat zo is, komt omdat het immers zijn eigen fout is (RS 47, 10: *niñ nono-nono kuwi saka salahe dēwe*).

Ad 4: In teksten troffen wij slechts aan vormen die op *nene* zijn gebouwd, in de meeste gevallen in combinatie met het procédé van suffigering van *-a*, bijv. *ah wis ben, bune, barañ siñ wis kēbacut kuwi aja korēmbug lan ora prēlu kogētuni, arēpa nena-nene kae woñ wis diniyati, kowe aja kēduwuñ* (OA 74, 18—20), ach laat maar, moeder, wat nu eenmaal al gebeurd is, praat daar maar niet over en daar moet je maar niet over treuren, hoe het (verder) ook zal gaan, wij hebben het nu voorgenomen, heb maar geen spijt; *nena-nenea, ya luputku dēwe* (SW 55, 13 v.o.), ook al is het zus of zo, het is toch mijn eigen fout.

Ad 5: Door suffigering met *-ake* worden afleidingen met indirect-relationale betekenis gevormd. De verdubbeling die hierbij optreedt heeft intensiteitsbetekenis. Ook combinatie met verdubbeling met vocaalvariatie is mogelijk. Gevallen van gebruik: *mas ajēñ, mēnawi kula dipunmēkatēnakēñ ingih aluwuñ kondur kemawon datēñ Nayoja* (AW 45, 6—5 v.o.), mevrouw, indien men mij zo bejegende, dan keerde ik liever terug naar N.; *pēñjaluqku: dadi arēp dimēñkenaq-mēñkenaq-ake, boq iya gēlis, dadi aran ora ndēdawa wirañ* (MMTj II, 10, 24—25), wat ik verlang is, ook al komt het er van dat men zus of zo

met mij handelt, laat het snel geschieden, kortom laat men niet mijn schande verlengen.

Ad 6: Hoewel de gegevens nog onvoldoende zijn, lijkt het toch zeker, dat verba met *-i* op basis althans van *měnkene* mogelijk zijn, bijv. *woñ iki ñata alim lan sabar, dimañkeneni ora něsu* (Sg), deze man is kennelijk een wijs en geduldig man, zó behandeld, wordt hij toch niet boos. Het betekenisverschil tussen de *-i* vorm en de *-ake* vorm is geheel gelijk aan die welke normaal tussen beide verbale categorieën bestaat.³⁰

Ten aanzien van de syntactische valentie nog enkele opmerkingen. Evenals *iki* enz. kunnen *měnkene* enz. zowel deel uitmaken van onderwerp-gezegde groepen van verschillende typen als van substantief groepen. In deze laatste komen zij na *iki*: *wayah mẽnkene iki*, op dit zodanige tijdstip; hoewel in dit soort groepen veelvuldig pronomina van dezelfde horizontale rij voorkomen (*měnkene* + *iki*, *měnkono* + *iku*) is toch het voorkomen in één groep van *měnkene* en *kae* niet uitgesloten, wanneer nl. *kae* betekent die bekende, weet je wel. Zo bijv. *iki raq pada bae karo woñ maido mañkene kae . . .* (OP 23, 1—2), dit is immers net zo als wanneer iemand het volgende (dat je wel kent) betwijfelt (nl. dat een man getrouwd met een knappe vrouw, toch een *sělir* er op na houdt).

5. De *mrene*-serie

Tot deze serie behoren de volgende pronomina :

ngoko		krama
mrene	rene	mriki
mrono	rono	mriku
mrana	rana	mrika

Speciale *madya*-vormen doen zich niet voor. De serie *rene*, *rono*, *rana* met reductie van de initiële consonantcluster — een reductie, die wij ook elders aantreffen³¹ — komt in de spreektaal voor en in teksten die gesprekken weergeven. De verschillen in betekenis tussen de vormen van de drie horizontale rijen lopen geheel parallel met die tussen de rijen neutrale en locale demonstrativa die wij hierboven

³⁰ Verb structure in Javanese, For Roman Jakobson 1956, p. 567 sq.

³¹ De structuur, p. 234.

bespraken; *mrene*, hierheen, wijst in de richting van de spreker van de zin, waarin *mrene* voorkomt; *mrono*, daarheen, in die van de hoorder of althans naar iets binnen de spreeksituatie; *mrana*, gindsheen, in de richting van iets of iemand buiten de spreeksituatie. Ter illustratie enige gevallen van gebruik: *olehku pada boyon mrene, ora niat goleq sēnēn, nanin goleq luwih lēmah* (AMK 33, 18—20) dat wij hierheen emigreren doen we niet voor ons plezier, maar omdat wij op zoek zijn naar meer grond; *Pon wis wēruh karo won wadon mau, sabab gawene mrono, adol kayu* (PPB 6/7), Pon kende die vrouw al, omdat het haar werk was om (geregeld) daarheen te komen, om hout te verkopen; *apa bapaqmu aweh kowe mrana?* (AMK 11, 4), mag je van je vader daar ginds heen gaan?

De volgende onderlinge combinaties komen voor: 1) *mrene-mrono*, 2) *mrana-mrene*, waarnaast ook de gereduceerde vormen *rene-rono* en *rana-rene* en de corresponderende krama-vormen voorkomen. Gevallen van gebruik: *duwitku muñ sēmene kēna diŋgo lēluñan mrene-mrono, ora cukup yen arēp mrana ñan tanah sabrañ* (Sg), ik heb maar zo veel geld, genoeg om hier of daar eens een tochtje naar toe te maken, maar het is niet genoeg als ik ginds naar de overwal wil; *mrika-mriki kēmi-rēñan sēwaranipun tiyan damēl griya utawi gubugan* (PPT I 16, 21—22), ginds en hier, d.i. overal was het geluid te horen van mensen die huizen en optrekjes maakten. Het onderscheid in betekenis tussen beide typen composita is identiek aan het verschil tussen de combinaties besproken bij de vorige serie.

Thans de morfologische valentie. Mogelijk zijn de volgende procédés: 1. suffigering van *-a*, 2. suffigering van *-ne*, 3. verdubbeling, alleen bij *mrana*, 4. verdubbeling met vocaalvariatie, 5. suffigering met *-ake* (krama *-akēn*). Gevallen van gebruik:

Ad 1: In deze serie hebben de vormen met suffix *-a* overwegend imperatieve betekenis: *sesuq bae kowe mranaa, urusēn ñanti oleh katē-ranān siñ cēta* (MMTj I 51, 2—1 v.o.), ga morgen maar daarheen, en onderzoek de zaak totdat je volkomen opheldering hebt gekregen. Bijzonder frequent is de imperatief (*m*)*reneā*, kom hier en, wanneer men iemand roept die zich op grote afstand bevindt, met geïnfigeerde *-o-* die verlenging ondergaat en een hoge toon draagt; *mrenōe*, kom eens hiér!

Ad 2: Door suffigering met *-ne* treedt transpositie op naar de substantiva: *mrenene muñ arēp dēdaganan, nanin mērga krasan ñjur ñanti tawnan ana kene* (Sg), hij kwam hierheen (zijn hierheen gaan was)

alleen om handel te drijven, maar omdat hij (er) zich thuis voelde, bleef hij jarenlang hier. Ook suffigering van *-ku* en *-mu* is mogelijk: *mronomu kudu ngawa karcis, yen ora, mēsti dibaleqake sin jaga lawan* (Sg), als je daarheen gaat (je daarheen gaan) moet je een kaartje hebben, heb je dat niet, dan word je zeker teruggestuurd door de portier; *mrenene mēñāñ nēñdi?* (SIR), als men deze richting ingaat, waar gaat men dan heen?; *umuripun tiyañ punika . . . ñēñkanipun satus taun; sapunika mas wēdana sampun umur sawidaq taun, lah raq sampun katah mrikanipun* (SS 150, 3—7), de leeftijd van de mens . . . op zijn hoogst wordt hij honderd jaar; nu is de wedana al 60, hij is dus al aardig in de (gindse) richting.

Ad 3: saka bēbēgin atine paq modin mari nantuq, gagasane ñlambran mrana-mrana (BD 133, 20—21), doordat zijn gemoed vol was met gedachten kon de modin niet meer slapen, zijn gedachten zwierven ver overal heen; . . . *la apa pilih duwe bojo sin sēñēñ main domino, apa bal-balan, apa plēsir rana-rana?* (ER 58, 1, 31—33), of wil je liever een man hebben die houdt van dominospelen, of van voetballen, of overal maar heen uitgaan? Naast deze morfologische verdubbeling komt bij deze serie ook syntactische verdubbeling voor van bekende, reeds elders besproken typen.³² Wij volstaan daarom met het geven van een zin van beide typen: *won kuwi ora tau tuku baran in tokoku; mrene-mrene, barēñ aku duwe dagañan sin toko liya pada ora duwe* (Sg), die man kocht nooit in mijn winkel, hij kwam hier alleen heen, toen ik koopwaar had, die de andere winkels niet hadden; *apa ana gawemu? Botēñ, min tuwi marwon; ěmpun lami botēñ mriki-mriki* (OOA 47, 1—2), kom je met een bepaald doel? Nee, ik kom alleen maar op bezoek, al lang ben ik niet hierheen gekomen.

Ad 4: Verdubbeling met vocaalvariatie: *ēngone mrona-mrono kuwi sēbab kēpenin dipeq mantu oleh anaq wadon sudagar mau* (Sg), dat hij telkens maar daarheen gaat (gezegd met een zekere ergernis) is omdat hij verlangt tot schoonzoon genomen te worden en de dochter van die koopman te krijgen; *weh, cah, aku sabēñ dina tanpa layañ, ditagih renā-rene, jarene ěñdi olehe arēp marini bēbuñah* (TB 8, 2, 1—3), ach, jongens, ik ontvang iedere dag brieven, steeds maar richt men tot mij hier aanmaningen, (mij vragend) wanneer toch de geschenken zullen worden gegeven.

Transpositie naar de verba komt in deze serie regelmatig voor door suffigering van *-ake*, krama *-akēñ*: *dimreneqake, dipunmrikeqakēñ* enz.,

³² Zie BKI 109 (1953) en 110 (1954).

hierheen verplaatsen. Ook *taq-* en *koq-*vormen en alle andere verbale vormen die regelmatig naast de *-ake-*vormen voorkomen, doen zich ook hier voor. Een geval van gebruik: *si Marna dimreneqake supaya oleh hawa liya sin sĕgĕr, ben engal mari larane* (Sg), Marna is hierheen gebracht, opdat hij andere, frisse lucht krijgt om spoedig te genezen van zijn ziekte.

De syntactische valentie van de directieve pronomina is anders dan die van de *kene-*serie. Met substantieven kunnen zij niet direct verbonden worden, wel via *sin* (*bocah sin mrana wis akeh*, de kinderen die daarheen gaan zijn al veel (in aantal). Maar zij kunnen wel verbonden worden met verschillende typen verba en verbale groepen bijv.: *aku arĕp mrono*, ik wil daarheen; *goleq utanian mrana ora oleh*, ginds iets trachten te lenen, had geen succes; *apa bapaqmu aweh korwe mrana* (AMK 11, 4), vindt je vader goed dat je daarheen gaat? Wij moeten ons hier tot deze enkele opmerkingen bepalen.

6. De *sĕmene-*serie

Deze serie omvat de volgende vormen:

Ngoko	Krama	Madya
sĕmene — mene	} sĕmantĕn	sĕmentĕn
sĕmono — mono		sĕmontĕn
sĕmana — mana		sĕmantĕn

Van de krama-vormen is *sĕmantĕn* alleen in de standaardtaal gebruikelijk. Evenals *mĕnika* en *mĕkatĕn* treedt het daar als ceremoniële term op naast alle drie de ngoko-termen. *Sĕmentĕn* en *sĕmontĕn* zijn behalve madya, ook dialectische krama-vormen.

De verkorte vormen komen in vlotte spreektaal frequent voor: *tĕka mas Riya nanti yah mene ora kondur, baya mĕnan nĕndi* (SR 38, 7—8), wat vreemd dat mas Riya(nta) zo laat nog niet thuis gekomen is, waar zou hij toch heen zijn? Vaak wordt juist in combinatie met *yah* (= *wayah*) dit *mene* verder verkort tot *ene*: *ana yah ene koq jogedan* (BG II, 25, 6), zo vroeg nog en dan al aan het dansen!; *yah ene kĕnduren kuwi wis mokal* (BG II, 39, 22), nu het al zo laat is, een slametan, dat is uitgesloten. Dit *ene* < *mene* moet niet verward worden met *ene* als verdere verkorting van *nene*; in de zin *ana yah ene koq*

jogedan kan *ene* ook opgevat worden als *niene*. De zin betekent dan op zo'n (ongewoon) tijdstip en dan aan het dansen. In teksten is in sommige gevallen, als de situatie geen steun geeft, moeilijk uit te maken welk *ene* er gebruikt is.

Karakteristiek voor deze serie is dat zij naar betekenis en naar morfologische en syntactische valentie aan de ene kant deel uitmaakt van de systematiek van de pronomina demonstrativa en ruimer van het geheel der Javaanse pronomina, aan de andere kant mede behoort tot de numeralia. Zij kunnen dus in de Javaanse morfologie of als onderdeel van de pronomina of als deel der numeralia of als een afzonderlijke categorie behandeld worden; hier zullen we vooral ingaan op het pronominale aspect, aangezien wij in onze beschrijving van de numeralia reeds aan het numerale aspect de nodige aandacht hebben geschonken.³³

De verschillen in betekenis tussen de drie horizontale rijen zijn weer in het algemeen gesproken dezelfde als die tussen de tot dusver behandelde pronomina. In de betekenseenheid van *sēmene* zijn twee frequent toegepaste onderscheidingen aanwezig. In de eerste plaats *sēmene*, quantitatief (zoveel, zo weinig) als hier bij mij (de spreker), bijv. *nora nana nora nimpī, yen aku neñ tanah sabrañ nēmu kabēgjan samene* (AMK 11, 7—5 v.o.), ik had nooit kunnen dromen, dat ik in het koloniateland zóveel voorspoed zou ondervinden (als ik thans ondervind). In de tweede plaats komt *sēmene* voor aan het eind van een gesprek, verhaal of brief en betekent dan: zoveel of zover als de spreker en de hoorder nu gekomen zijn, bijv. *wis, wis samene bae đisiq bab iki* (BD 172, 13), genoeg, genoeg, laten we voorlopig maar hier blijven met dit onderwerp; *kaya wis cukup samene bae* (TjB I, 109, 4 v.o.), het lijkt voldoende om hier (waar we nu zijn) maar te blijven. *Sēmene* contrasteert dan met *sēmōno* op dezelfde wijze als *iki* tegenover *iku* en vooral duidelijk als *mēñkene* tegenover *mēñkono*; *sēmōno* wijst namelijk juist terug naar het reeds eerder gesprokene, bijv. *samono kamēmpēñane woñ-woñ in kene ēngone arēp mbiyantu nenteñake sasāngane Nagara* (K, 1261, 2, 12—14), zo groot, (nl. als door het voorafgaande is duidelijk gemaakt) is de vastbeslotenheid van de mensen hier om de lasten van de regering te helpen verlichten; *yen wis tēkan samono jamane, wis, Truq, aku narima dadi . . . lengger alias tledeq lanan bae* (BD 175, 1—2), als zulke tijden aangebroken zijn, dan, Troek, berust ik er in om maar een *lengger* (als danseres verklede of gemaskerde

³³ BKI 109 (1953).

man) of te wel een mannelijke *tledaq* te worden. Vaak vindt men dit terugwijzende *sěmono* in verbinding met *uga*, *mau* en *iku*: *samono uga bab carane adol wade karo luriq kuwi* (K 400, 2, 7—5 v.o.), en zo ook (nl. als reeds eerder is uiteengezet) wat betreft de methode van het verkopen van gebatikt en gestreept goed. *Sěmono uga* kan in zulke gevallen zonder voor mij vaststelbaar betekenisverschil vervangen worden door *měnkono uga*.

Gevallen van gebruik met *mau* en *iku*: *barañ-barañ kaŋgo garwe omah woñ-woñ mau manawa bisa oleh saka pañreh praja . . . rěgane kabayar tēmbē buri. Samono mau manawa woñ-woñ mau pañcen ora bisa oleh barañ-barañ mau . . .* (BS 111, 8—11), materiaal om een huis te bouwen, wanneer die mensen dat kunnen krijgen van het bestuur . . . , dan kan het bedrag later betaald worden. Zulks is het geval als de mensen zich werkelijk niet die materialen kunnen verwerven . . . ; *pañcen, samono kuwi, neq kapinīrane ora ditañjaqake* (K 527, 2, 16—17), inderdaad, zulks is het geval wanneer zij zich hun kennis niet ten nutte maken.

Sěmono wordt behalve in bovengenoemd geval ook gebruikt in de betekenis van: op dat ogenblik d.w.z. niet een ver in het verleden liggend tijdstip waarop de spreker terugkijkt, maar een al of niet in het verleden liggend tijdstip dat de spreker in de gegeven zin present stelt, actualiseert. Hoewel combinatie met woorden als *deq*, *kala*, *nalika*, *wěktu* uiterst frequent is, is echter hun aanwezigheid voor de activering van deze temporele betekenis van *sěmono* niet beslist nodig. Zo bijv. *sarta wīwīwī samono aku bañjur dipracaya urwoñ* (MMTj II 50, 6—5 v.o.), vanaf dat ogenblik vertrouwden de mensen mij.

Hiertegenover wijst *sěmana* altijd op een buiten de spreek situatie van het ogenblik liggend feit, indien het temporeel gebruikt wordt; daarnaast betekent *sěmana* natuurlijk ook: zoveel of zo weinig als daarginds. Gevallen van gebruik: *nalika samana larwasin pašinaon mun tēluw taun* (TjB I, 122, 9—10), toentertijd duurde de opleiding slechts drie jaar.

Behalve de numerale procédés die op deze serie kunnen worden toegepast (*ñēmene, roñ mene* etc. *sēmene-sēmene*), waarvoor wij naar de beschrijving van de numeralia verwijzen, dienen de volgende hier genoemd te worden: 1. suffigering van *-a*, 2. suffigering van *-ne*, 3. verdubbeling, 4. suffigering van *-ake*. T.a.v. de twee eerste kunnen we volstaan met een enkele zin, aangezien deze *-a* en *-ne* vormen analoog zijn aan de *-a* en *-ne* vormen die bij de andere series besproken zijn.

Ad 1: sēmenea kae mēksa kēlaranēn (Sg), ook al is het zoveel, toch is het te duur.

Ad 2: sēmeneke iki rěgane pira (SIR), zoveel (als ik hier aanwijs)

ervan (bijv. een bepaald segment van een koek) hoeveel kost dat?

Ad 3: Het door mij vroeger besproken geval van verdubbeling *sěmentěn-mentěn* met intensiteitswaarde³⁴ blijkt toch niet zo zeldzaam te zijn als ik indertijd dacht. Elders vond ik precies met dezelfde waarde: *wah, neq mlayu, kana njanakah sapisan, padane aku pin sěpuluh; woi sikile samana-mana* (PPB 30/31), verbazend, als we hard lopen, dan neemt hij één stap tegenover ik tien, want hij heeft immers zúlke grote poten! (een hond is hier aan het woord). Hoewel het materiaal nog te gering is om meer dan een voorlopige conclusie te trekken, is mijn indruk nu toch dat bij de serie van *sěmene* twee verschillende procédés van verdubbeling mogelijk zijn, één van volledige verdubbeling *sěmene-sěmene*, dat zich aansluit bij wat bij de numeralia mogelijk is en een procédé van gedeeltelijke verdubbeling (*sěmana-mana*) dat overeenkomt met wat we bij de pronomina vinden. Nader onderzoek zal moeten uitmaken of deze zienswijze juist is.

Of verdubbeling met vocaalvariatie mogelijk is, hebben we niet met zekerheid kunnen bepalen. Gevallen van gebruik in teksten zijn — overigens begrijpelijk — niet gevonden. Toch acht ik gezien de productiviteit van dit procédé in de gesproken taal de mogelijkheid van deze vormen ook hier geenszins uitgesloten. Ook gegevens over mogelijkheden van combinatie staan mij niet ter beschikking.

Ad 4: Vormen als *disěmeneqake*, gemaakt dat het deze hoeveelheid wordt, zijn te vormen, al zullen zij niet frequent zijn. In teksten hebben wij deze vorm tot nu toe niet aangetroffen.

Over de syntactische valentie tenslotte slechts enkele opmerkingen. Als *iki* en *kene* kan *sěmene* c.s. staan in bepaalde onderwerp-gezegde groepen (*sěmene wis cukup*, zoveel is al voldoende) en ook in substantiefgroepen (*duwit sěmene iki arěp dingo sanu*, deze hoeveelheid geld zal ik voor op reis gebruiken).

7. De *sěprene*-serie

Het is nauwelijks geoorloofd om hier van een serie te spreken. Slechts van de vormen van de eerste en derde horizontale rij is het zeker dat zij in de standaardtaal voorkomen; de vorm *sěprono* welke wel in het woordenboek van Pigeaud wordt vermeld, kenden mijn informanten niet, terwijl ik ook in teksten tot nu toe deze vorm niet tegengekomen ben. Een theoretisch denkbaar daarmee corresponderende krama-vorm *sěprikū* is ook bij Pigeaud niet te vinden.

³⁴ BKI 109 (1953), p. 373.

Daar verkorting zich niet voordoet en er ook geen speciale madya-vormen voorkomen, zijn de te bespreken vormen slechts :

Ngoko	Krama
sěprene	sěpriki
—	—
sěprana	sěprika

De betekenis van *sěprene* is: tot op dit moment nl. tot op het moment waarin de zin gesproken wordt waarin het woord *sěprene* voorkomt bijv. *wiwit biyen nanti saprene para nonoman pađa karēm maraň ulah raga* (TjB I, 154, 12—14), van vroeger af tot op dit moment is de jeugd erg gesteld op sport. Hiertegenover betekent *sěprana* tot op dat moment, tot zo lang, wijzend op een tijdstip dat buiten de spreek situatie ligt: *kandane Suma sawise sěprana nigone nēnteni kañcane mēksa ora tēka, n̄jur ditiŋgal luña* (Sg), Suma zei dat hij nadat hij tot zo lang op zijn makkers had gewacht en zij toch niet gekomen waren, toen maar niet langer op hen gewacht had.

De enige combinatie welke voorkomt is *sěprana-sěprene* (krama *sěprika-sěpriki*), van die tijd af, tot op dit moment, een formatie die ook qua betekenis analoog is aan *mrana-mrene* en *kana-kene*. Gevallen van gebruik: *wiwit nalika patine anaqe siñ mbarēp paq Jaya sěprana-sěprene duruñ lipur* (Sg), van het overlijden van zijn oudste zoon af tot op heden is Djaja nog steeds niet over zijn verdriet heen. Een vaste combinatie is: *sěprana-sěprene ora*, tot op dit moment nog steeds niet.

Er bestaan geen morfologische procédés die op deze pronomina toegepast kunnen worden. Syntactische procédés (suffigering van *-a* en verdubbeling) zijn wel mogelijk. De enige vorm waarvan het bestaan verder vaststaat, is de verdubbeling *sěprene-prene*. Wij vonden deze vorm tot nu toe slechts één keer in een tekst: *keyoñ dikon mlēbu ñomahe; lah sěprene-prene mrana-mrana omahe digendoñ wae* (LBK 71, 6—5 v.o.), de slak moest (van de leeuw) zijn huis binnengaan; nou en van dat moment af tot nu toe draagt hij zijn huis maar steeds (overal heen) op zijn rug (uit een dongeng die verklaart waarom de slak zijn huis altijd op zijn rug draagt). Hier had ook *sěprene* kunnen staan; het betekenisverschil door de verdubbeling teweeggebracht, is verhoogde nadrukkelijkheid, grotere intensiteit. Men vraagt zich af of deze vorm

niet volkomen parallel is met de hierboven genoemde pronomina *sěmentěn-mentěn* en *sěmana-mana*.

Wat de syntactische valentie aangaat van *sěprene* en *sěprana* het volgende. *Sěprene* (niet *sěprana*) kan verbonden worden met *kiye* en *iki*, bijv. *wixwit in dina mau sabèn sore aku ndědžp ana kene, iya nanti tuměka sěprene kiye* (PPT I 54, 23—24), vanaf die dag lag ik hier elke avond op de loer, tot nu toe. Hier zou ook alleen *sěprene* hebben kunnen staan; *kiye* legt hier een sterke nadruk. Gevallen van verbinding van *sěprana* met *kae* heb ik niet gevonden. Ondenkbaar is het niet dat zij toch voorkomen. Voorts komen beide voor in direct verband met onderwerp-gezegde groepen: *saprene sirahe isih koplaq* (SK 95, 20), tot nu toe bonst zijn hoofd nog; *sapriki kiran lankun sampun wontěn kawan taun* (OA 17, 25), (tot) nu (toe) al ongeveer vier jaar geleden.

In de derde plaats kunnen zij ook deel uitmaken van een onderwerp-gezegde groep: *sěprana ngone něnteni kañcane* (Sg), tot zo lang wachtte hij op zijn vrienden. Direct verbonden kunnen zij ook worden met een voorafgaand *nanti* of een voorafgaand samengesteld telwoord: *tañdane nanti saprene pañjěněnan duruñ pariñ kabar maneh* (DjP 46, 17—18), het bewijs er van is dat u tot op dit moment nog niets van u hebt laten horen; *liman taun saprene isih duwe sawah dewe* (ER 60, 1, 24—26), vijf jaar geleden had hij nog zijn eigen sawah.

8. Samenvatting

Na deze gedetailleerde behandeling volgt hierachter thans een samenvattend overzicht van al de pronomina demonstrativa en de procédé's, die op hen toegepast kunnen worden. Een lege plaats duidt aan dat een bepaalde vorm niet voorkomt, het tussen haakjes plaatsen van een woord, dat hoewel geen gevallen van gebruik tot nu toe zijn gevonden, wellicht toch de mogelijkheid bestaat dat het wordt gevormd. Niet alles is in dit overzicht opgenomen. Krama-, madya-vormen en afkortingen zijn, terwille van de overzichtelijkheid, niet vermeld.

Duidelijk blijkt de eigen structuur van deze pronomina. De morfologische valentie is over het geheel genomen gelijk; opvallend is ook dat de frequent voorkomende *-an/-n*-suffigering die bij de substantiva, de verba, de adjectiva en de numeralia zulk een belangrijke rol speelt, hier nooit optreedt. Zelfs in de transpositieverschijnselen is een zekere overeenkomst waarneembaar, al neemt ook de *sěmene*-serie door zijn hybrisch karakter een bijzondere positie in.

5. PRONOMINA INTERROGATIVA ET INDEFINITA

1. De categorieën

De pronomina interrogativa et indefinita vormen een groep met een eenvoudige structuur. Bij de serie *sapa*, *apa*, *ěndi*, *kěpriye*, *pira* en *kapan* zijn de volgende procédés mogelijk: 1. suffigering van *-a*, 2. verdubbeling, 3. verdubbeling met tussenvoeging van *ta*, 4. verdubbeling met vocaalvariatie, 5 verdubbeling met suffigering van *-a*. Incidenteel komt voorts nog suffigering van *-ne* voor. Ook in deze groep corresponderen regelmatig krama-vormen met de ngoko-pronomina; alleen bij *kapan* is deze oppositie niet aanwezig. Daar er slechts enkele vormen niet schijnen voor te komen en slechts bij enkele zich nog enige andere vormingsmogelijkheden voordoen, is de bouw van deze gehele groep bijzonder regelmatig, zoals uit het hiernaast afgedrukte tableau blijkt.

De pronomina van de eerste kolom wijzen resp. naar een persoon, zaak, plaats, wijze, hoeveelheid of tijdstip, waaromtrent de spreker geen nadere specificatie geeft of wel deze specificatie van de hoorder verlangt te ontvangen. Afgezien van nog andere gebruiksmogelijkheden van *apa* en *ěndi*, die hieronder nog in een afzonderlijke paragraaf aan de orde zullen komen, kan men dus vaststellen dat deze pronomina in bepaalde gevallen interrogatieve, in andere indefiniete betekenis hebben. De stand van mijn syntactisch onderzoek van het Javaans maakt dat een beschrijving van deze gevallen niet meer dan een zeer voorlopige kan zijn.

De interrogatieve betekenisonderscheiding wordt geactueerd:

1. indien het pronomen het laatste woord van de zin vormt;
2. indien het pronomen met een zelfstandig naamwoord een woordgroep vormt die tezamen met een al of niet samengestelde woordgroep het gehele woordmateriaal van de zin omvat;
3. indien het pronomen met een al of niet samengestelde woordgroep een groep vormt die het gehele woordmateriaal van de zin omvat.

PRONOMINA DEMONSTRATIVA

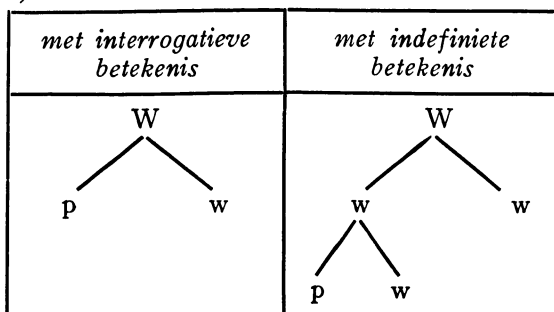
transpositie

1. naar de verba 2. naar de telwoorden

	-a	-ne	verdubb.	verdubb. met vocaalvariatie	verdubb. met voc. var. + a	combinatie	di - - ake	di - - i	saq-	nasal	verdubb.
iki iku kae	ikia ikua kaea	ikine ikune kaene	— — kae-kae	ikà-iki ikà-ikua koà-kaea	ikà-ikua ikà-ikua koà-kaea	iki-iku — ika-iku	— — —	— — —	saqiki saqiku saqkae		
kene kono kana	kenea konoa kanaa	kenene konone kanane	— — kana-kana	kenà-kene konà-kono konà-kana	— — —	kene-kono — kana-kene	(dikeneqake)	— — —	— — —		
mēnkene mēnkono mēnkana	mēnkenea mēnkonoa mēnkanaa	mēnkenene mēnkonone mēnkanane	(nēne-nēne) nōno-nōno (nāna-nāna)	nēnà-nēne nōnà-nōno nānà-nāna	nēnà-nēnea nōnà-nōnoa nānà-nānaa	mēnkene-mēnkono — (mēnkana-mēnkene)	dimēnkeneqake dimēnkonoqake dimēnkanaqake	dimēnkeneni dimēnkononi dimēnkanani	— — —		
mrene mrono mrana	mrenea mronoa mranaa	mrenene mronone mranane	— — mrana-mrana	mrenà-mrene mronà-mrono mronà-mrana	mrenà-mrenea mronà-mronoa mronà-mranaa	mrene-mrono — mrana-mrene	dimreneqake dimronoqake dimranaqake	— — —	— — —		
sēmene sēmono sēmāna	sēmenea sēmōnoa sēmānaa	sēmene sēmōnone sēmānane	— — sēmāna-māna	— — —	— — —	sēmene-sēmene sēmōno-sēmōno sēmāna-sēmāna	disēmeneqake disēmōnoqake disēmānaqake	(disēmene) (disēmōno) (disēmāna)	— — —	ñēmene ñēmōno ñēmāna	sēmene-sēmene sēmōno-sēmōno sēmāna-sēmāna
sēprene sēprana			sēprene-prene			sēprana-sēprene					

I	II	III	IV	V	VI
sapa, sintèn	wie sapaa sintèna	sapa-sapa sintèn-sintèn	sapa ta sapa sintèn ta sintèn	sopà-sapa sintan-sintèn	sapa-sapaa sintèn- sintèna
apa, napa punapa	wat apaa napaa punapaa	apa-apa napa-napa punapa- punapa	apa ta apa napa ta napa punapa ta punapa	opà-apa nopà-napa punàpà- punapa	apa-apaa napa-napaa punapa- punapaa
ëndi, pundi	welk, waar ëndia pundia	ëndi-ëndi pundi-pundi	ëndi ta ãndi pundi ta pundi	ëndà-ëndi pundà-pundi	ëndi-ëndia pundi-pundia
kěpriye, kěripun kadospundi	hoe veel	kěpriye- kěpriye kěripun- kěripun kadospundi- kadospundi	kěpriye ta kěpriye	kěpriyà- kěpriye kěripan- kěripun	
pira, pintèn	hoe- veel piraa pintèna	pira-pira pintèn-pintèn	pira ta pira pintèn ta pintèn	pirà-pira pintàn- pintèn	
kapan, wan- neer	wan- neer kapana	kapan-kapan	kapan ta kapan	kapan-kepen	kapan- kapana

De indefiniete betekenisonderscheiding wordt daarentegen geactueerd, wanneer het pronomen deel uitmaakt van een woordgroep, die zelf weer lid is van een meeromvattende woordgroep. Schematisch kan aldus het verschil worden aangegeven (W = woordgroep die het totale woordmateriaal van de zin vormt, w = woordgroep, p = pronomen van kolom 1).

Met vragende betekenis kunnen de pronomina zowel staan in begin- als in eindpositie: *apa siñ koggawa?* wat heb je meegebracht? kan in gelijke betekenis voorkomen naast *siñ koggawa apa?* In het geval waarin *apa* het laatste woord van de zin is, is *apa* altijd vragend. Begint de zin echter met *apa*, dan kàn *apa* interrogatieve betekenis hebben, maar ook indefiniete, bijv. *apa siñ koggawa, mēsti dirēbut*, wat je bij je hebt, zal je zeker afgenomen worden.

Gevallen van gebruik van de pronomina met activering van de interrogatieve betekenis:

1. *won tuwane Maryam arēp ñlamēti sapa?* (SB Ib 49, 10), voor wie wilden de ouders van Marjam een slametan geven?
lurah sapa siñ ora tēka? (Sg), welke lurah is niet gekomen?
2. *pagaweanmu apa? bērah-bērah; buruh apa, buruh mēñan ñēndi?* (BD 25, 7—5 v.o.), wat is je werk? Ik werk hier en daar (in loondienst). Wat voor loondienst, waar werk je?
omah apa siñ koboñ? (Sg), wat voor huizen zijn verbrand?
3. *Karman pitakon: ēndi macane?* (KA 23, 16), Karman vroeg: waar is de tijger?
omah ēndi siñ koboñ? (Sg), welke huizen zijn verbrand?
4. *lah krēsane kēpripun?* (K 1250, 1, 15 v.o.), nu, wat is zijn bedoeling?
omah kēpriye siñ koboñ? (Sg), wat voor soort huizen zijn verbrand?
5. *aṅgone bubaran wayah jam pira?* (SB IIa 69, 17), om hoe laat gingen zij uiteen?
omah pira siñ koboñ? (Sg), hoeveel huizen zijn verbrand?
6. *olehe boyoñ mrono besuq kapan?* (SB IIa 54, 5 v.o.), wanneer gaan ze daarheen verhuizen?
dina kapan tēkane? (Sg), welke dag komt hij?

Gevallen van gebruik van de pronomina met activering van de indefiniete betekenisonderscheiding:

1. *wohe, ta, olehe ndēmēnaqake patin grandul; sapa wēruh, ya kēmēcēr ñilēr, kudu manan* (KA 58, 13—14), die vruchten zeg, wat aantrekkelijk waren ze (zoals) ze daar hingen; wie ze zag, moest ervan watertanden (en) moest er wel van eten.

2. ... *mila sapunika ugi kula bade niaturakĕn punapa saraosiĕn manah kula* (WG 43, 25—26), daarom zal ik nu ook zeggen wat al de gevoelens van mijn hart zijn.
3. *mulane wiriwi saiki uga, kowe nitenana ĕndi pangulawĕntah kan ora prayoga, lan ĕndi kan prayoga* (SS 72, 1—3), daarom, van dit ogenblik af moet gij onderzoeken welke opvoeding de verkeerde is en welke de goede.
4. ... *prĕlu dikon nonton kĕpriye kaanane woĕ-woĕ siĕ arĕp paĕa piĕdah ĕan tanah sabraĕn* (BD 176, 16—17), ... omdat ik moet gaan zien in welke toestand de mensen verkeren die willen emigreren naar het land aan de overwal.
5. *sarta saka sasrawuĕnane sabĕn dina iya wĕruh pira paĕasilane kaum dagaĕn* (BD 172, 4—2 v.o.), en door haar dagelijkse omgang (met hen), weten zij ook hoeveel de handel verdient.
6. *yen ana siĕ wani takon kapan marine, Martin baĕnjur nĕsu* (K 1249, 2, 27—28), als er iemand is die durft te vragen wanneer hij beter zal zijn, dan wordt Martin boos.

De pronomina van de tweede kolom, *sapaa* c.s. verschillen in betekenis van *sapa-sapa* c.s., door het hypothetische betekenselement dat zij bevatten: wie zou er kunnen zijn → er kan niet iemand zijn → niemand: *sapaa ta siĕ ora nĕsu, yen tansah digoda wae* (SIR), wie zou er kunnen zijn die niet kwaad werd d.w.z. wie zou niet kwaad worden, als hij voortdurend geplaagd wordt. Andere gevallen van gebruik: *kaya apaa rupane, woĕ anaq, mĕsti dirĕsnani* (Sg), hoe ook zijn uiterlijk moge zijn, het is immers (zijn) kind, ongetwijfeld zal hij ervan houden; *sawise lesus gĕde mĕnda, ĕndia siĕ didĕlĕn mĕsti katon karusaqan rupa-rupa* (Sg), nadat de zware storm was gaan liggen, zag men waar men ook maar keek allerlei dat beschadigd was; *baraĕn-baraĕn siĕ arĕp digawa kabeh dicĕpaqake, kapana montor siĕ mĕtuq tĕka, ĕngal maĕkat* (Sg), alles wat meegenomen zal worden, wordt gereed gezet, (zodat) wanneer maar de auto die het komt afhalen, arriveert, men snel weg kan; *si Karta tekade kudu nduweni omah kuwi, pira rĕgane saguh nuku* (Sg), Karta was vast besloten om dat huis te krijgen, hoeveel ook de prijs zou zijn, hij was bereid het te kopen.

Van de pronomina van de derde kolom betekent *sapa-sapa*, al wie; *apa-apa*, iets wat ook; *ĕndi-ĕndi*, welke ook, waar ook; *kĕpriye-kĕpriye*, hoe ook, op enigerlei wijze; *pira-pira*, ettelijke, een onbepaald aantal, en *kapan-kapan*, bij een of andere gelegenheid. In vergelijking met de

pronomina van de eerste kolom missen zij dus iedere interrogatieve betekenis. Zij zijn emphatische indefinita. Gevallen van gebruik:

1. *kaṅṅi ora mrēduli sapa-sapa, aku bañjur bēstel bae* (OP 21, 8—9), zonder me om wie ook te bekommeren, bestelde ik maar.
2. *wontēn inriku sami kasēgah wedaṅ sarta nēda, dados ḍapur kēlērēsān, jalaran ankatipun sakiṅ griya sami derēn punapa-punapa* (MMTj I 13, 8—6 v.o.), daar kregen we wat warmes te drinken en wat te eten, en dat trof dus eigenlijk wel goed, want bij ons vertrek van huis hadden we nog niets (wat ook) gehad.
3. . . . *in salajēnipun ndlidir kemawon ḍatēnipun arta darma sakiṅ in pundi-pundi* (PPT I 16, 1—2), vervolgens stroomden de gaven in geld binnen van alle kanten (van overal).
4. *olehe sudi, ora jalaran saka kēpriye-kēpriye, nanin jalaran saka kabutuh* (PPB 41, 6—4 v.o.), dat zij er toe bereid zijn dat komt niet door welk motief ook, maar doordat zij het moeten.
5. *upas Suradinama mangih sērat gantosan pintēn-pintēn kaslēmḍitakēn wontēn in usug* (Skt 42, 9—8 v.o.), de agent Suradinama vond ik weet niet hoeveel pandbriefjes die tussen de binten van het dak gestoken waren.
6. *neq aku iki gampaṅ, diējaq kapan-kapan, rēbo utawa kēmīs iya rujaq-rujuq wae* (SrK 49, 21—22), wat mij betreft is het gemakkelĳk, op welk tijdstip ik ook uitgenodigd word, woensdag of donderdag, daar ga ik allemaal mee accoord.

De vormen van de vierde kolom staan in betekenis zeer dicht bij die van de tweede. Zij komen vooral in de spreektaal voor en bevatten zoals wij elders reeds opmerkten³⁵ een affectief moment dat aan de formatie zonder *ta* niet eigen is; zo betekent: *apa ta apa*, wat ook, het kan me niet schelen wat, bijv. *adate bocah loro iku yen dolan mēṅṅan kēbon karo goleq apa ta apa sin kēna dipaṅṅan* (KA 39, 21—22), gewoonlijk zoeken de twee jongens wanneer ze in de tuin spelen, naar alles wat ze ook maar kunnen eten. Op basis van de corresponderende krama-pronomina kunnen deze *ta*-verdubbelingen niet gevormd worden. Ook met het nadruk leggende *ta* alleen komen *sapa, apa, ēndi, kēpriye, kapan* en *pira* veelvuldig verbonden voor: *sapa ta kuwi* (BD 135, 8 v.o.), wie is dat toch?; *napa ta, napa* (BD 135, 19), wat dan, wat?; *pripun ta, kyaine, dinaqi lawan napa botēn?* (BD 136, 1), hoe nu, man, moet de deur open of niet?

³⁵ BKI 109 (1953), p. 371.

Met vocaalvariatie verdubbelde vormen heb ik in teksten niet aangetroffen. Dat ze in de gesproken taal regelmatig voorkomen staat echter volkomen vast. Zoals ik vroeger³⁶ reeds heb opgemerkt komen bij het vocalisme *a-a* soms twee vormen voor die semantisch van elkaar verschillen. Ik noemde zo *opà-apa* tegenover *apa-epe*. Of evenwel altijd twee vormen bij *a-a* vocalisme voorkomen is de vraag. Naast *sopà-sapa* komt voor zover we hebben kunnen vaststellen, niet *sapa-sepe* voor; naast *kapan-kepen*, niet *kopan-kapan*. De emotionele waarde van deze formatie blijkt duidelijk uit de volgende zin: *hus, aja sopà-sapa takon jěněne dayoh sin tēka, aku dewe akeh ora wanuh* (Sg), stil, vraag toch niet alsmaar naar de namen van de aankomende gasten, velen ervan ken ik zelf niet.

De zesde kolom bevat de verdubbelingen met suffix *-a*. De frequentie van dit soort vormen is in teksten niet hoog; zij schijnen overigens wel in de *sapa-*, *apa-*, *ěndi-* en *kapan-*reeks te kunnen voorkomen. Misschien komt ook *pira-piraa* voor. De gevallen uit teksten opgetekend zijn gering (4).

Het betekenisverschil tussen de vormen van de tweede en de zesde reeks is een verschil in intensiteit en affectiviteit. Van de gevallen waarin ik de krama-vorm *sintěn-sintěna* aantrof, vermeld ik: *sintěn-sintěna neq turu měšti ěngih kěpenaq?* (OOA 13, 7—6 v.o.), iedereen, wie ook maar, heeft 't, als hij slaapt, toch naar zijn zin?; *ńgih sakiń sintěn-sintěna měnika, botěn pěrlu sampeyan něndikaqake, kula botěn bađe maelu, awit botěn ontěn daměle* (SW 4/5), van wiens kant het ook komt, u behoeft het niet te zeggen, ik zal me er niet mee inlaten, omdat het geen nut heeft. In deze zinnen zou de vorm *sintěna* zeer goed mogelijk zijn; dan is er echter geen emotionele geladenheid.

2. Afkortingen, transpositiemogelijkheden en verdere bijzonderheden

A. S a p a

De enige transpositiemogelijkheid die *sapa* (en krama *sintěn* niet) vertoont is dezelfde welke ook bij de pronomina personalia voorkomt nl. naar de verba door nasalering c.q. prefigering van *di-* in de betekenis van vragen wie iemand is, iemand aanspreken. Deze uit transpositie ontstane verba hebben geen afzonderlijke krama-vorm naast zich. Enige

³⁶ De structuur enz., p. 223.

gevallen van gebruik: *kula ñapa, nanin piyambaqipun botën mañsuli* (PPT I, 10), ik vroeg wie hij was, maar hij antwoordde niet; *lare ler ñriku wañsulane kañ disapa* (BD 131, 6), een meisje dat daar noordelijk van u woont, antwoordde degene aan wie gevraagd werd wie zij was. Ook de andere normaal te verwachten verbale vormen doen zich voor³⁷: *la punika tiyañ sawëg sami grombolan, kulasapanipun: Sapa ya?* (SK 86, 15—17), hé daar staan juist mensen bijeen, ik zal ze eens vragen wie ze zijn: wie zijn jullie? Of *sapane* voorkomt is waarschijnlijk, maar toch niet zeker, aangezien mij geen gevallen uit teksten bekend zijn en de mededelingen van mijn informanten niet congruent zijn. *Sapane* zou zijn een meer nadrukkelijke vorm, analoog aan formaties als *kenene*, die bij de pronomina demonstrativa voorkomen, zo bijv. *sapane ta sin dirëmbug* (SIR), over wië wordt gesproken. Of een verdubbeling *sapa-sapane* mogelijk is, is mij onbekend.

Met *aku* en *kowe* heeft *sapa* een personaal betekenselement gemeen. Het vraagt uitsluitend naar personen, nooit naar zaken.

Afkorting en *madya*-vormen komen niet voor. De dialectische vorm *sapa-sintën* voor *sapa-sapa* die de woordenboeken en ook Kiliaan vermelden, was aan mijn informanten onbekend. In de door mij geraadpleegde moderne teksten ben ik haar nimmer tegengekomen.

B. A p a

Wellicht van alle pronomina, maar zeker van alle pronomina interrogativa et indefinita komt het neutrale „merkmallose” *apa* in dialogen het meest voor. Het wordt nl. als enige van de zes pronomina van de eerste kolom gebruikt als algemeen vraagwoord, zo bijv. *apa iya ta, Pon?* (PPB 32, 3), is dat werkelijk zo, Pon? In dergelijke zinnen kan men, wanneer men de intonatie gelijk houdt, het woord *apa* zonder bezwaar weglaten: *iya ta?* is dat zo?, komt in gesprekken even veelvuldig voor als *apa iya ta?* Als algemeen vraagwoord is *apa* uiterst mobiel. Alle 6 mogelijke volgorden komen voor.

- (1) *apa iki bënë?*
- (2) *apa bënë iki?*
- (3) *iki apa bënë?*
- (4) *iki bënë apa?*
- (5) *bënë apa iki?*
- (6) *bënë iki apa?*

³⁷ For Roman Jakobson 1956, p. 570.

Hiernaast kunnen dus ook nog zonder *apa* en met verschillende intonatie zowel *iki bĕnĕr?* als *bĕnĕr iki?* voorkomen. Een beschrijving van het betekenisverschil dat er tussen deze zinnen bestaat, kan alleen geschieden wanneer men ook de verschillende intonatiepatronen aangeeft die hier mogelijk zijn. Dit valt echter buiten het bestek van dit werk.

Evenals de corresponderende *iki*-serie uitgebreidere bespreking verlangde dan de andere demonstrativa, zo dient op allerlei gebruik van *apa* hier nog gewezen te worden, dat nog niet in de algemene paragraaf over de categorieën aan de orde is gekomen.

Behalve de mogelijkheden van gebruik, die hierboven vermeld zijn, kent *apa* nl. nog de volgende gebruikswijzen:

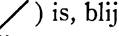
1. *Apa* niet met andere woorden verbonden, vaak het totale woordmateriaal van de zin uitmakend. Hiertoe behoren twee gevallen: exclamatief *apa*, wat! met sterk stijgende intonatie, meestal als uiting van boosheid of ergernis, zo bijv.: ... *malah saya marah-marah, kaṅḍane: apa, ěmoh luña, woñ lanāñ garwene muñ arĕp garwe isin woñ wadon bae* (BD 152, 3—4), zelfs werd ze hoe langer hoe bozer, ze zei: Wat! wil je er niet heengaan! mannen doen niets anders dan hun vrouwen te schande maken. Daarnaast is het informerende *apa?* wat?, wat bedoel je? met sterk stijgende intonatie (/) frequent in gebruik, wanneer men de spreker niet verstaan of begrepen heeft, bijv. BD 133, 10 v.o. waar de vrouw van de modin zegt als ze buiten weer *kula nurwun* hoort roepen: *hara ta, turene botĕn bali*, wel verdraaid, hoor nou es en je zei nog wel dat ze niet terug zouden keren, en de modin niet direct de reactie van zijn vrouw begrijpt en antwoordt: *apa?*, wat bedoel je?

2. *Apa* met de betekenis: hoe zou ik!, denk je soms dat ik . . . , bijv. *ñjĕrita, apa aku wĕdi* (GW I 23, 15), schreeuw maar, denk je dat ik bang ben! *Apa* kan in dit soort gevallen niet staan in eindpositie. De enige andere mogelijkheid van woordvolgorde met behoud van het karakter van dit type retorische vraag is: *aku apa wĕdi*.

3. *Apa* in zinnen die een alternatief stellen, dit of dat, al of niet, bijv. *sin dikĕrsaqake apa, kopi apa teh?* (MMTj 23, 10 v.o.), wat wenst u, koffie of thee?; *apa gĕtiĕh kañ wrata ana in sajroniñ kamar Kiranapurān iku gĕtiĕhe kañmas Santosa apa dudu* (Skt 36, 8—7 v.o.), of het bloed dat overal verspreid is in de kamer van K. is dat het bloed van (broer) Santosa of niet? In dit soort gevallen staat *apa* altijd voor het woord of de woordgroep die het tweede deel van het alternatief formuleert.

4. *Apa* om extra reliĕf te geven aan het onmiddellijk voorafgaande

woord; er komt door dit *apa* ook een zekere emotionaliteit in de zin, bijv. *lah iki apa tikuse* (SB IIa 17, 2), daar heb je nou de muis; *lah kae apa layanane pijër edeg ora uwis-uwis* (BD 53, 6), ha daar ginds is z'n vlieger die steeds maar heen en weer gaat; *lah kae apa* (Sg), ha daar heb je hem nou eindelijk! (bijv. iemand op wie men lang gewacht heeft en die men nu eindelijk, geërgerd of met vreugde ziet aankomen).

5. *Apa* in slotpositie in vraagzinnen met de betekenis: of zo: *apa dikira yen aku ora duwe duwit apa* (BD 140, 15), denkt hij soms dat ik geen geld heb of zo? Terwijl *apa* in gewone vraagzinnen als *akeh won lara apa?*, veel mensen waren waaraan ziek?, de intonatie middenlaag-hoog () is, blijft in deze zinnen de intonatie zonder voorafgaande daling stijgen.

Wellicht moet tenslotte nog een 6de geval worden onderscheiden, waarin *apa* eveneens in slotpositie voorkomt; *apa* wijst dan op een zeker ongeloof of gevoel van ongeduld bij de spreker, zo bijv. *sabar-sabar napa*; *elin-elin napa* (K 1249, 2, 11 v.o.), wát geduldig! wát indachtig!; *sugih napa, won nika olehe napusi* (GW II 31, 10), wat rijk? dat geld heeft hij immers gekregen door bedrog. Het is evenwel ook mogelijk dat dit niet anders zijn dan varianten van geval 1 (met plaatsing van *apa* achter in plaats van vooraan in de zin).

In al deze gevallen correspondeert met *apa* in het krama *mēnapa*. Er is echter een geval van gebruik van *mēnapa* dat niet met *apa*, maar met *baran* correspondeert. Bijv. ...*lare-lare inkan wonten pasarean in Giri panēdanipun mēnawi boten dipunsukani purun mēmisih punapa* (BD 2, 5—7), de kinderen op de begraafplaats van Giri, wanneer ze op hun vragen niets krijgen, wagen ze het zelfs om je uit te schelden; *salēbētiñ griya prabotipun pinangih sarwa mēpēki, malah caraniñ dusun makatēn, pinangih ragi aneh, mawi gadah brandkas punapa* (SK 5, 19—21), in het huis was de inrichting geheel compleet, zelfs wat voor een desa wat vreemd aandeed, hij had er nog een brandkast bij. Bij omzetting in het ngoko zou *punapa* vervangen moeten worden door *baran* en niet door *apa*.

Niet geheel duidelijk is mij verder het gebruik van het niet vragende *apa* in slotpositie voorafgegaan door *tiq* (= *kañiq*), zo bijv. *e, dadi kowe sēnēñ ñan Karman karo ñan aku? Ya wis, aku nanis tiq apa* (KA 19, 7—6 v.o.), o, dus je vindt het prettiger met Karman dan met mij? Nou, dan ga ik huilen hoor (zegt de spreekster pruilend, mokkend). Het lijkt er dus op dat *apa* ook in indefiniete betekenis in bepaalde gevallen aan het einde van de zin kan staan en dus een uitzondering vormt op de in de vorige paragraaf geformuleerde regel.

Apa komt voorts frequent in verschillende vaste combinaties voor. Evenals alle andere pronomina van deze groep kan *apa* verbonden worden met *ta*, *apa ta*, wat toch, wat toch wel. Evenals *sapa* en *ěndi* kan *apa* met *bae* of *wae* verbonden worden: *apa bae kañ katon*, alles wat ook maar te zien is. Evenals *sapa* en *kěpriye* wordt het verbonden met voorafgaand (niet noodzakelijk direct voorafgaand) *geq*, wat is dat toch, bijv. *geq apa wohe tatanan kañ kaya mañkono mau* (BS 47/48), wat is toch het resultaat van die regeling? Vaak treedt ook *geq apa ta* op. Met *ěndi* deelt *apa* de mogelijkheid van combinatie met *ana*, welke combinatie dezelfde betekenis heeft: hoe is het mogelijk, hoe bestaat het! bijv. *karěpku supaya nuli nduweni kěndaq, apa ana mañdaq saya luna tanpa pamit* (SR 65, 1—2), mijn bedoeling was, dat hij zijn leven beterde (zich matigde), maar hoe is het mogelijk, hij is zelfs weggegaan zonder afscheid te nemen. De enige combinatie van pronomina van deze groep is tenslotte *apa piye*, of hoe is het (ook weer), of hoe zit het, dat in gewone conversatie uiterst frequent is, evenals *apa kuwi*, dat eveneens veelvuldig gebruikt wordt wanneer men aarzelt of naar zijn woorden zoekt.

Op basis van *apa* zijn verschillende formaties mogelijk.

1. *Napa*, wat doen?, bijv. *ěmboq takon: lagi pađa napa ta? Daqtiliqi, lagi pađa pěran-pěranan* (SB Ib, 16, 7—6 v.o.), moeder vraagt: wat zijn ze aan het doen? Ik ga eens kijken, ze zijn aan het oorlogje spelen; *Slamět napa* (SB IIa, 17, 1 v.o.), wat doet Slamet? Of de vorm *diapa* voorkomt is uiterst onzeker; in teksten trof ik deze vorm niet aan tot dusverre.

Ook treedt *napa* in bepaalde collocaties op als variant van *apa* zonder betekenisverschil (*dikaya apa* naast *dikaya napa*; *ora dadi apa* naast *ora dadi napa*). Er is echter ook nog een ander geval. In de zin *lo, lah napaa botěn* (BD 136, 13), hé, waarom zou ik het niet (durven), als antwoord gegeven op de vraag *kowe wani mlěbu nomah apa ora?*, durf je het huis binnen te gaan of niet? kan de madya-term *napaa* wel bij gebruik van *ngoko* vervangen worden door *napaa* maar niet, voorzover wij hebben kunnen vaststellen, door *apaa*. Het woordenboek van Pigeaud vermeldt echter wel *apaa* (gespeld *apaha*). Dit *napaa*, kr. *mě-napaa* (bij Pigeaud gespeld *punapaha*) betekent: hoe, waarom toch, hoe zou toch, bijv. *napaa kowe biyen ora tutur aku* (Sg), waarom toch heb je het me toen niet gezegd?

2. *Apane*, *apaku*, *apamu*. Ook hier is er duidelijk transpositie naar de substantiva. Deze vormen zijn frequenter dan welke andere *-ne* vorm ook in deze groep pronomina. Enkele gevallen van gebruik: *apaku ta siñ*

mědeni, koq bocah-bocah pađa wědi karo aku (TB 100, 1, 4—5), wat toch aan mij is vreeswekkend, dat de kinderen waarachtig allen bang voor mij zijn; *apane sin duruñ ganěp* (BD 127, 6), wat er van is nog niet compleet (nl. van het geleende huisraad). Enigszins anders is het gebruik in zinnen als: *Din, gripmu apa wis diasah? eh, apane sin wis diasah?* (Sj), Din, is je griffel al geslepen? Hè, van wat vraag je of het al geslepen is? (de hoorder heeft niet precies de vraag gehoord). Ook wordt *apane* vaak gebruikt wanneer naar familieverhoudingen wordt gevraagd, bijv. *sampeyan kaprěnah napane Kartadipa?* (BD 78, 20), wat ben je van Kartadipa?

Op dezelfde wijze komt van *apa-apa* de vorm *apa-apane* voor (krama *měnapa-měnapanipun*): *dados manawi pañajaran luhur in tanah nriki punika punapa-punapanipun sagěd dipunakěni saenipun datěn liya nagari, . . .* (K 1220, 2, 13—11 v.o.), dus indien van het hoger onderwijs hier te lande in alle opzichten de deugdelijkheid werd erkend door andere landen, . . .

Ook *saapa-apane* (kr. *saměnapa-měnapanipun*), met alles wat er van is, in alle opzichten, eveneens een geval van transpositie, vindt men regelmatig: *yen ana won daganan pětěñ konanian pulisi, engal dirampas saapa-apane pisan, tur woñe dikuñjara* (Sg), als iemand zwarte handel drijft en door de politie betrappt wordt, dan wordt alles wat hij heeft, verbeurd verklaard en de man gevangen gezet; *won iya luwih saapa-apane* (TB 7, 1, 13), immers hij was uitstekend in alle opzichten.

3. Verder moet geacht worden als direct door transpositie van *apa* gevormd: *napaqake / dikapaqake* (krama: *měnapaqakěñ / dipunměnapaqakěñ*) waarnaast ook de verdubbelde vorm *dikapaq-kapaqake* regelmatig voorkomt: *ya ayua kaya setan kae, neq aku ěmoh, arěp dikapaqake* (WG 15, 2), ook al is ze zo knap als een duivelin, als ik geen zin in haar heb, wat wil je er dan aan doen?; *Pon mañsuli: ya wis, neq ora nakal iya ora taqkapaq-kapaqake* (PPB 5, 17—18), Pon antwoordde: Nu goed, als hij niet stout is, dan zal ik heus niets wat ook maar doen; *ěmpun, ěmpun, kapaq-kapaqna won wis kalah* (ER 58, 1, 3—2 v.o.), goed, goed, je hoeft niets tegen me in te brengen, immers ik heb het toch al verloren.

C. Ěndi

Met de vermelding van het tweeerlei gebruik van *ěndi*, waar, in de algemene paragraaf over de categorieën is het gebruik van *ěndi* eveneens nog niet volledig beschreven. Op vier gebruiksmogelijkheden moet nog gewezen worden:

1. in vergelijkingen: *besug olehmu gawe omah gēde ěndi karo omah kene, paq?* (AMK 27, 10—11), later als u een huis gaat bouwen, welk huis zal dan groter zijn, het (nog te bouwen) huis of dit hier (wat we nu hebben), vader?

2. in zinnen die een uitdrukking zijn van ongeloof: *ěndi won bisa digugu yen omoěe bolaq-baliq* (SIR), hoe zou je iemand kunnen geloven als hij elke keer wat anders zegt; *ěndi adus tanpa sabun*, hoe kun je baden zonder zeep. Frequenter dan dit *ěndi* alleen is de groep *ěndi ana* of *něndi ana* (krama: *pundi wontěn*, madya: *pundi entěn*): *pundi entěn, kula gěnti botěn nanděl* (OOA 13, 2 v.o.), hoe kan dat nou, nu geloof ik het op mijn beurt niet.

3. in zinnen van het type *ěndi siě... ěndi siě...*, nu eens dit, dan weer dat: *neq pinuju ora ngarap sawahe iya ora tau nangur, ěndi siě nanam tepas, ěndi siě gawe irus, parut utawa liyane* (AMK 7, 10—7 v.o.), als ze eens niet de sawah bewerkten, dan zaten ze niet ledig, nu eens vlochten zij vuurwaaiers, dan weer maakten ze scheplepels, raspen e.d.; *wiwit mankat tibane pěcut wis ora ana lerene, ěndi siě gěgěr, ěndi siě rai, ěndi siě sikil* (PPB 42, 8—10), vanaf het vertrek viel de zweep onophoudelijk (op mij), nu eens op de rug, dan weer op het gezicht, dan weer op mijn benen.

4. in de betekenis van: geef hier! geheel te vergelijken dus met het overeenkomstig gebruik van *kene*: *ěndi, yu, ěndi, yu, aku siě nunġani ěndi, ěndi!* (LBK 15, 3—4), geef hier, zus, geef hier, zus, ik wil er op rijden. Geef hier! Geef hier! Soms volgt op *ěndi, kene* bijv. *ěna! ěndi kene aku dagine* (KA 5, 3 v.o.), hier (asjebliěft), (maar) geef hier, ik het vlees (bij het elkaar betwisten van een stuk kip).

Evenals bij *kene, kono* en *kana* is de combinatie met de prepositie *iě* bijzonder frequent; *iě ěndi*, waar, wordt vaak verkort tot *něndi*, zoals naast *iěriki*, als krama van *iě kene*, regelmatig *iěriki* voorkomt. Zoals opgemerkt is, bestaat er geen speciaal pronomen interrogativum dat met de *mrene*-serie correspondeert; in plaats daarvan treedt op de groep *měěnan něndi*, waarheen, en de verdubbeling *měěnan ěndi-ěndi*, overal heen waar ook maar.

Hoewel wij geen gevallen van gebruik in teksten van *ěndine* hebben gevonden, achten wij de aanwezigheid van een dergelijke vorm niet uitgesloten, vooral ook niet omdat *ěndi-ěndine* schijnt voor te komen: *omahe taqdělěn ěndi-ěndine rěsiq* (Sg), ik zag dat alles van het huis schoon was.

D. Kěpriye

Met *kěpriye*, hoe, correspondeert in de standaardtaal *kadospundi*, in vlotte spreektaal afgekort tot *dospundi*: *paqne, paqne, niki, anaq sampeyan dospundi* (BD 130, 22—23), vader, vader, wat is er met onze dochter? Daarnaast komt de vorm *kěpripun* (verkort *pripun*, dat als *madya*-vorm geldt) voor, die niet alleen dialectisch *krama* is maar ook gebruikt wordt daar waar de vorm *kadospundi* te formeel, te deftig zou zijn. *Kěpriye* zelf wordt meestal verkort tot *priye* en *piye* en heeft een zeer hoge gebruiksfrequentie, o.a. doordat het door velen als een soort stopwoordje wordt gebruikt, bijv. wanneer men aan het vertellen is en men even tijd wil winnen, omdat men niet weet hoe men verder moet gaan; vaak wordt dit dan verbonden met *ta* naar we hierboven reeds opmerkten en is dan weer te geven met: nou, hoe zit dat, o.i.d. Zo bijv. *e, piye ta, mbaqyu ki, په guněman ana pasar we daraqi goroh* (SW 25, 18—19), zeg hoe zit dat nu (met jou) zus, omdat we nu maar op de pasar er over praten, denk je dat het onwaarheid is.

In gesprekken veelvuldig voorkomende woordgroepen met *kěpriye* zijn voorts: 1) *geq këpriye ta*, hoe moet het toch (*O Allah, Sin, geq këpriye ta, won kene ora ana pėladen sin këna dipracaya...* (BD 123, 15—16), O, God, Sin, hoe moet dat nu, er is immers hier geen bediende aan wie men het kan toevertrouwen); 2) *witiqna këpriye*, hoe anders, hoe dan (*witiqna këpriye? won anaq, neq dudu won tuwane sin ngoleqake kapintěran, geq sapa?* (AMK 23, 7—6 v.o.), maar wat wil je, immers voor kinderen, als de ouders niet voor hun opleiding zorgen, wie zal het dan doen?) en vooral 3) *apa p(r)iyeye*, vaak aan het eind van een zin, in de betekenis: of hoe dan (*lo, koq kowe, Din, diutus ndaramu apa piye?* (GW I 17, 10 v.o.), hé jij daar, Din, ben je gezonden door je meester of wat?) en 4) het berustende (*kě*)*priye maneh*, wat kan men er aan doen, wat wil je er aan doen, bijv. *naniñ këpriye maneh, atine wis notol bae* (AMK 63, 12), maar wat kan men er aan doen, zijn hart zet hem maar steeds (daartoe) aan.

De enige formatie die op basis van *kěpriye* voorkomt, is die met suffix *-ne*. Of een corresponderende *krama*-vorm met *-nipun* bestaat of te vormen is, is mij niet bekend. De vorm *kěpriyene*, het hoe er van, is als een geval van transpositie naar de substantiva te beschouwen, analoog aan het hierboven besproken *apane* en het hieronder nog te noemen *pirane*. Een geval van gebruik: *bab ngonku nuluñi wis městi, naniñ këpriyene aku duruñ něrti* (Sg), dat ik helpen zal is zeker, maar op welke manier (het hoe er van), dat weet ik nog niet.

E. P i r a

Er behoeft na wat ik vroeger bij de behandeling van de telwoorden opgemerkt heb en na de bespreking van de categoriale formaties hierboven, niet veel meer over dit woord gezegd te worden. Slechts twee opmerkingen. In de eerste plaats is gebleken, dat er waarschijnlijk naast het numerale *pira-pira* ook een pronominaal *pira-pira* moet worden onderscheiden, al laat het tekort aan materiaal de beantwoording van de vraag of beide in het standaard Javaans voorkomen niet toe. In de tweede plaats moet nog vermeld worden de vorm *pirane*, hoeveel ervan, eveneens een duidelijk geval van transpositie naar de substantiva: *wowohan sakrañjañ iku pirane siñ bosog* (Sg), van die mand vol vruchten, hoeveel er van is rot?.

F. K a p a n

Kapan, historisch ongetwijfeld samenhangend met *apa*, geeft geen aanleiding tot opmerkingen. Het heeft geen krama of madya equivalent. Als krama-term worden de groepen *beñjin punapa* en *kala punapa* gebruikt. Het in de woordenboeken vermelde *kapanane*, wanneer toch, was aan onze informanten niet bekend, en komt ook niet in de door ons gebruikte teksten voor.